

Subprojecte 2

Promoció de la transició agroecològica a Collserola

Fonaments teòrics aplicables al projecte

Sub-Projecte 2 de l'encàrrec: "Exploració de les possibilitats del territori periurbà de l'AMB per avançar vers models agroecològics", coordinat per Josep Espluga des de l'Institut de Govern i Polítiques Públiques, en el marc del Postgrau de Dinamització Local Agroecològica de la UAB.

Bellaterra, octubre de 2017

Institut de Govern i Polítiques Públiques

Autors: Anaïs Sastre, Daniel López i Josep Espluga

Referents AMB: Antoni Farrero / Francesc Magrinyà

Treball fet en el marc del Postgrau de Dinamització Local Agroecològica (UAB-IGOP/ICTA)



Edifici MRA 1ª planta
Campus UAB
08193 Bellaterra
+34 93 586 88 14

Escola de polítiques socials i urbanes
Urrutia, 17
08042 Barcelona
+34 93 407 62 03

<http://igop.uab.cat>
igop@uab.cat

“Promoció de la transició agroecològica a Collserola: Fonaments teòrics aplicables al projecte” és un sub-projecte que forma part de l’encàrrec efectuat per l’AMB a l’IGOP-UAB titulat ***“Exploració de les possibilitats del territori periurbà de l’AMB per avançar vers models agroecològics”*** (Exp. Núm. 900075/2017), coordinat per Josep Espluga des de l’Institut de Govern i Polítiques Públiques, en el marc del Postgrau de Dinamització Local Agroecològica de la UAB.

Aquest sub-projecte s’ha dut a terme entre març i octubre de 2017 i ha contribuït a la fase de plantejament teòric i de diagnosi d’una recerca més àmplia titulada ***“Reptes i oportunitats per a la transició agroecològica del Sistema Agroalimentari de Collserola”***, desenvolupada per l’associació **Arran de Terra** per encàrrec del Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola.

La contribució d’aquest sub-projecte ha consistit en una anàlisi bibliogràfica per a fonamentar teòricament el disseny de la Transició Agroecològica a desenvolupar en el Parc Natural de Collserola, així com per a contribuir al disseny del procés participatiu i en la realització del treball de camp per a implementar la diagnosi participativa. És una tasca que s’inclou en un procés més ampli, amb diverses fases, que es va iniciar el 2016 i es preveu finalitzar el 2019.

Índex

1. Introducció	4
2. Objectius i metodologia	6
3. La Dinamització Local Agroecològica	13
4. Contextualització teòrica	15
4.1. Una mirada agroecològica al debat sobre Sistemes Agroalimentaris Alternatius i Locals	15
4.2. El territori: un camp de batalla en la cadena de valor alimentària	18
4.3. El territori com espai d'innovació socioeconòmica	21
4.4. Territori i desenvolupament en el sistema agroalimentari	23
4.5. Xarxes, territoris i innovació	25
4.6. Governança i sostenibilitat dels sistemes agroalimentaris	27
5. Context	30
5.1. Context geogràfic i medi físic	30
5.2. Context administratiu i demogràfic	30
5.3. Context socioeconòmic i ambiental	31
6. Referències	34

1. Introducció

La industrialització i la globalització dels sistemes alimentaris ha tingut conseqüències econòmiques, ecològiques, socials i culturals molt negatives, tant en l'àmbit internacional com en els nostres territoris. D'entre aquestes, destaquen la desaparició d'explotacions agràries, la degradació dels ecosistemes i els recursos naturals, el domini que exerceixen les grans empreses sobre la cadena alimentària, la pèrdua de rellevància social i econòmica de la pagesia i l'adopció per part de la ciutadania d'un patró alimentari poc saludable i totalment insostenible.

L'àmbit d'influència del Parc Natural de la Serra de Collserola (en endavant, PNSC) ha patit aquestes conseqüències de forma acusada. Des de mitjans del s. XX, Collserola ha experimentat un procés sistemàtic d'abandonament de l'activitat agrària que actualment posa en perill la conservació del mosaic agroforestal i dels valors naturals de la serra. Simultàniament, la població dels municipis que formen part del parc va passar d'abastir-se d'aliments de proximitat produïts de forma sostenible, transformats de forma artesana i comercialitzats en petits negocis familiars a consumir els aliments processats provinents de l'agricultura industrial globalitzada que venen les grans superfícies.

En els últims anys, però, la consciència de que és necessari transformar els sistemes alimentaris locals per fer-los més equitatius, sans i sostenibles s'ha obert cada cop més pas entre la ciutadania i les institucions públiques d'arreu del territori, també i especialment a l'àmbit d'influència de Collserola.

En aquest context, l'any 2015 el Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola va encarregar a l'associació *Arran de terra* coordinar la implementació del projecte «Promoció de la transició agroecològica a Collserola». L'objectiu d'aquest projecte és promoure la transformació del sistema alimentari de Collserola per fer-lo més equitatiu i sostenible, i de manera que es fomenti la reactivació agrària en l'àmbit del Parc Natural. Per aconseguir aquests objectius, *Arran de terra* va proposar aplicar la metodologia d'intervenció en el territori de la Dinamització Local Agroecològica, que posa molt èmfasi en la necessitat de dissenyar i implementar de la forma més participativa possible els processos locals de transició cap a l'Agroecologia i la Sobirania Alimentària.

El projecte es va posar en marxa el 2016 i consta de quatre fases de treball. La Fase I va ser realitzada entre abril del 2016 i març del 2017, i va consistir en la realització d'una diagnosi tècnica de la situació de la pagesia i l'activitat agrària que es realitza dins els límits del PNSC¹. La Fase II, que va iniciar-se l'abril del 2017 i està previst que acabi el març del 2018, respon a dos objectius principals: diagnosticar de forma participativa la situació del sistema alimentari en l'àmbit d'influència del PNSC per tal d'identificar els principals reptes de la transició agroecològica a Collserola; i dissenyar de forma participativa el *Pla d'Acció Integral i Sostenible* (PAIS), per mitjà del qual es tractaran de superar els reptes identificats en la diagnosi. La Fase III del projecte està previst que s'iniciï l'abril del 2018, i que es tanqui el desembre del 2019, i consistirà en la implementació del PAIS dissenyat en la Fase II. La Fase IV tancarà un primer cicle

1 http://parcnaturalcollserola.cat/user/ed/Diagnositecnica_PNSC2017.pdf

complet d'implementació del procés d'investigació-acció participativa, i respondrà a l'objectiu de realitzar l'avaluació participativa dels resultats obtinguts en la implementació del PAIS. En base a les conclusions d'aquesta avaluació, es reformularà el PAIS, i es tractarà de garantir la continuïtat del treball de promoció de la transició agroecològica a Collserola.

El present informe és el principal resultat del primer dels objectius plantejats en la Fase II: diagnosticar la situació del sistema alimentari en l'àmbit d'influència del PNSC². Aquesta diagnosi s'ha dut terme tenint en compte dues dimensions. Per una banda, s'ha estudiat la dimensió de «cadena alimentària», que inclou els àmbits de la producció agrària professional, la indústria alimentària, la distribució i la comercialització d'aliments i el consum alimentari. Per altra banda, s'ha analitzat la «dimensió sociocultural», que engloba els àmbits de la producció agrària per l'autoconsum, el patrimoni agroalimentari i l'ús públic i l'educació agroecològica.

Els continguts de l'informe s'han estructurat en 13 capítols. El primer es dedica a la introducció. En el segon es presenten els objectius i la metodologia de treball que s'implementarà en cadascuna de les quatre fases del projecte. En el tercer capítol s'analitza el context geogràfic, administratiu, demogràfic, socioeconòmic i ambiental. En el quart capítol es presenta la proposta de la Dinamització Local Agroecològica, paradigma en el que es basa el projecte e el que s'emmarca el present informe. En el cinquè capítol s'analitzen els reptes i les potencialitats per reactivar l'activitat agrària al PNSC. El sisè capítol es dedica a diagnosticar la situació de la producció agrària professional que es desenvolupa dins els límits del PNSC. En el setè capítol es fa la diagnosi de la indústria alimentària en l'àmbit d'influència de Collserola. En el vuitè es diagnostica la situació de la distribució i la comercialització d'aliments. El novè capítol es dedica a diagnosticar la situació del consum alimentari. En el desè es diagnostica la producció per a l'autoconsum. En l'onzè capítol es diagnostica la situació de l'ús públic i l'educació agroecològica. El dotzè capítol es dedica a diagnosticar la situació del patrimoni agroalimentari. I, finalment, en el tretzè capítol es presenten a mode de conclusió els principals reptes i potencialitats per la transició agroecològica del sistema alimentari de Collserola.

2 S'ha considerat que l'àmbit d'influència del Parc Natural de la Serra de Collserola engloba el territori dels 9 municipis que formen part del Parc Natural: Barcelona, Montcada i Reixac, Cerdanyola del Vallès, Sant Cugat del Vallès, Molins de Rei, El Papiol, Sant Feliu de Llobregat, Sant Just Desvern i Esplugues de Llobregat.

2. Objectius i metodologia

2.1. Objectiu del present document

El present document pretén aportar elements de reflexió i debat teòric al projecte 'Promoció de la Transició Agroecològica a Collserola'. Amb aquesta finalitat, s'ha dut a terme una exhaustiva cerca bibliogràfica i s'han intentat assenyalar els principals debats teòrics en relació a la implantació de projectes agroecològics en el territori. S'ha fet especial èmfasi en la necessitat de dissenyar una planificació territorial des de perspectives agroecològiques, amb totes les implicacions que això comportaria.

Després de definir la Dinamització Local Agroecològica com a estratègia útil per a dissenyar i impulsar la transició agroecològica en un territori concret, es fa una contextualització teòrica en la que es discuteix el que diferents autors han dit sobre el debat sobre Sistemes Agroalimentaris Alternatius i Locals; sobre el paper del territori en la cadena de valor alimentària, i com a espai d'innovació socioeconòmica: sobre el paper de les xarxes en aquests processos d'innovació; i sobre els diferents models de governança per a garantir la sostenibilitat dels sistemes agroalimentaris.

Finalment, aquest informe fa una descripció de l'àrea territorial, el Parc de Collserola, en la que es vol dur a terme el procés de promoció de la transició agroecològica.

2.2. Objectiu del projecte al que es dóna suport

L'objectiu del projecte de «Promoció de la Transició Agroecològica a Collserola» és fomentar la transformació del sistema alimentari de l'àmbit d'influència del PNSC per fer-lo més equitatiu i sostenible. Per aconseguir aquest objectiu general, s'ha desenvolupat una proposta de treball estructurada en quatre fases diferenciades, cadascuna de les quals compta amb objectius, accions i resultats esperats específics.

Taula 1. Fases del projecte «Promoció de la Transició Agroecològica a Collserola»

FASES	FASE I Preliminar	FASE II Diagnòstic i Planificació	FASE III Acció	FASE IV Avaluació i redisseny
Objectius	- Negociar condicions del procés - Determinar el potencial agroecològic local - Promoure l'articulació de la pagesia i acompanyar-la en la millora de la viabilitat	- Aprofundir en la diagnosi - Crear GM i CS - Presentar el procés a la població local - Elaborar el Pla d'Acció Integral i Sostenible (PAIS)	- Crear els GTS - Començar a implementar el PAIS - Incorporar nous actors - Estendre el procés al conjunt de la població local - Seguir acompanyant la pagesia	- Analitzar els resultats - Cedir lideratge - Assegurar continuïtat accions PAIS
Accions / tècniques	- Reunions amb promotors	- Entrevistes, reunions i tallers participatius	- Entrevistes, reunions i tallers participatius	- Entrevistes, reunions i tallers participatius

Resultats esperats	- Entrevistes a informants clau	- Anàlisi fonts secundàries	- Anàlisi fonts secundàries	- Disseny i avaluació d'indicadors
	- Anàlisi fonts secundàries	- Suport a la pagesia del PN	- Accions GTS	
	- Tallers participatius	- Actes públics i accions de difusió	- Suport a la pagesia PN	- Actes públics i accions de difusió
	- Disseny del procés	- Diagnòstic participatiu	- GTS	- Avaluació del procés
	- Diagnòstic tècnic de la pagesia i l'activitat agrària	- GM i CS	- Recerques suplementàries	- Propostes de continuïtat
	- Articulació de la pagesia	- Mapa social	-Desplegament del PAIS	- Articulació de la pagesia
		- PAIS		
		- Articulació de la pagesia	- Articulació de la pagesia	

Font: adaptació de López i Guzmán, 2013³.

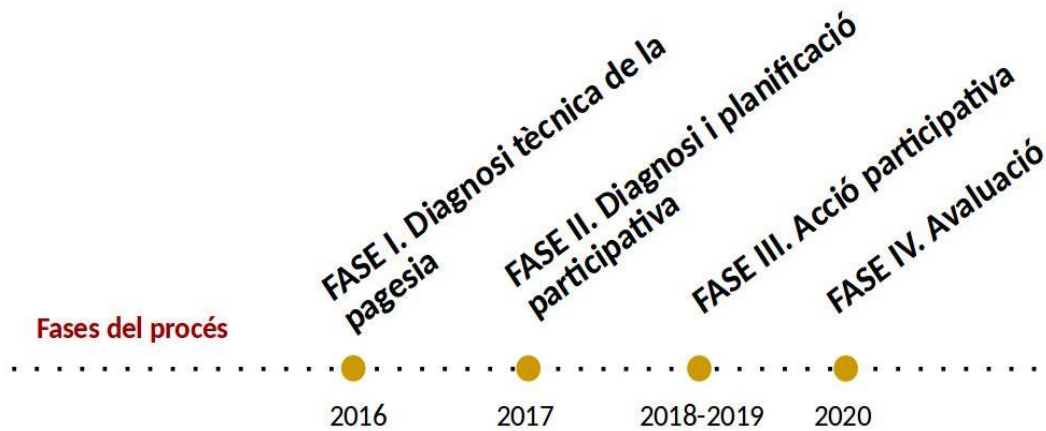
La Fase I va ser realitzada entre abril del 2016 i març del 2017, i va consistir en la realització d'una diagnosi tècnica de la situació de la pagesia i l'activitat agrària que es realitza dins els límits del PNSC. Més concretament, es van identificar les principals dificultats que té la pagesia de la serra a l'hora de promoure la viabilitat econòmica, ecològica i social de les iniciatives de producció agrària que impulsa, i per mitjà de quines estratègies d'intervenció poden superar-se aquestes dificultats. Els principals resultats que es van obtenir en aquesta primera fase de treball van ser:

- l'informe de diagnòstic tècnic de a situació de la pagesia i l'activitat agrària⁴;
- la proposta de disseny general del procés de Dinamització Local Agroecològica;
- l'articulació de la pagesia del PN per mitjà de la creació de tres grups de treball (Accés a la terra, Marca de garantia i Danys del senglar).

3 López, D. i Guzmán, G. I. (2013). *Metodologías participativas para la transición agroecológica*. Cuadernos técnicos SEAE – Serie: agroecología y ecología agraria.

4 http://parcnaturalcollserola.cat/user/ed/Diagnositecnica_PNSC2017.pdf

Figura 1. Calendari general d'implementació del projecte «Promoció de la Transició Agroecològica a Collserola»



Font: elaboració pròpia

La Fase II, que va iniciar-se l'abril del 2017 i està previst que es tanqui el març del 2018, respon a tres objectius principals. En primer lloc, *diagnosticar* la situació del sistema alimentari en l'àmbit d'influència del PNSC, per tal d'identificar els principals reptes de la transició agroecològica a Collserola. En segon lloc, dissenyar el *Pla d'Acció Integral i Sostenible* (PAIS), per mitjà del qual es tractaran de superar els reptes identificats en la diagnosi. I, en tercer lloc, seguir acompanyant la pagesia que opera dins els límits del PN, per tal de fomentar la seva articulació i ajudar-la a millorar la viabilitat de les seves explotacions.

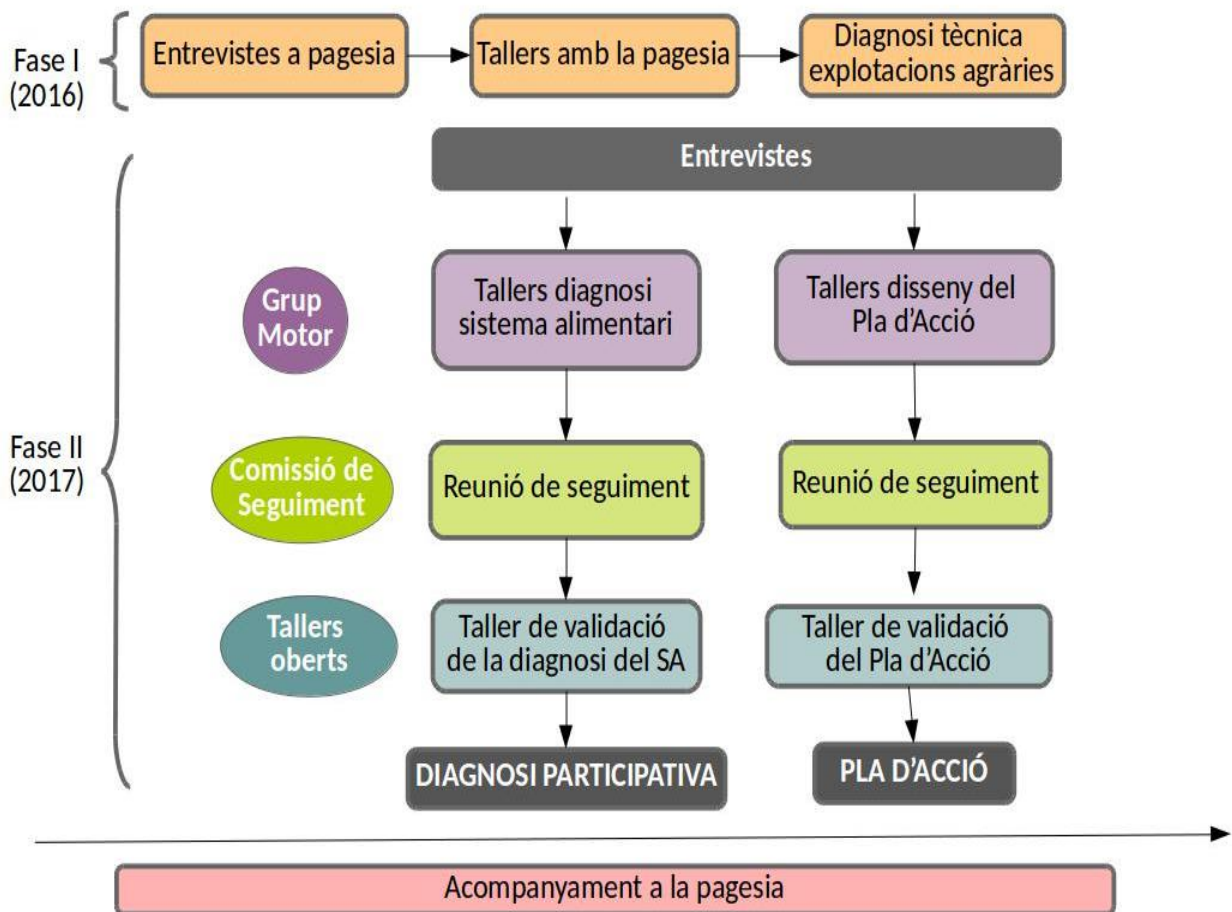
El present estudi és el principal resultat del primer dels objectius plantejats en la Fase II: realitzar de forma participativa un diagnòstic de la situació del sistema alimentari de l'àmbit d'influència del PNSC. Per aconseguir aquest objectiu, s'han consultat fonts d'informació secundària; s'ha realitzat una ronda d'entrevistes a agents locals dels diferents municipis del parc i dels diferents àmbits del sistema alimentari (pagesos, tècnics d'administracions públiques locals, propietaris de terres, membres d'empreses i entitats locals vinculades directa o indirectament amb l'àmbit agroalimentari, etc.); i s'han realitzat tallers i reunions participatives en el marc de la posada en marxa d'un procés integral de participació ciutadana.

La posada en marxa del procés participatiu s'ha concretat, per una banda, en la creació de dos dels tres *espais formals de participació i monitoratge del procés* previstos en el disseny del projecte: el Grup Motor i la Comissió de Seguiment. El Grup Motor té la funció de dinamitzar i protagonitzar el procés participatiu d'acció-reflexió-acció, i de promoure la implicació de la població local en el procés. Es va constituir el 8 de juny del 2017, i està integrat per 15 persones amb perfils diversos, entre les que es troben les tècniques que dinamitzen el procés, i persones de la població local amb ganes i disponibilitat per implicar-se en el projecte de forma voluntària i altruista (pagesos, membres de grups i cooperatives de consum, membres d'entitats que fan educació agroecològica, tècnics d'administracions públiques locals, etc.). Per a l'elaboració del diagnòstic participatiu, el Grup Motor ha realitzat 5 tallers.

La Comissió de Seguiment té la funció de monitoritzar el procés, dotar-lo de legitimitat política i social, i aconseguir el recursos necessaris per impulsar-lo. Es va constituir el 7 de novembre del 2017, i està integrada per dos tipus d'agents: representants de diverses entitats locals vinculades amb l'àmbit agroalimentari, i representants de les administracions públiques locals promotores del projecte. Fins ara, la Comissió de Seguiment ha realitzat una única reunió de treball, en el marc de la qual es van presentar els resultats preliminars del diagnòstic participatiu.

Per altra banda, el llançament del procés participatiu s'ha concretat també en la realització d'una sessió pública i oberta de treball, que ha servit per presentar i donar a conèixer el projecte a la població local, i per validar els resultats del diagnòstic participatiu en relació a quins són els reptes i les potencialitats de la transició agroecològica a Collserola.

Figura 2. Esquema del procés participatiu (Fases I i II)



posteriorment, els objectius de les Fases III i IV. Més concretament, encara en el marc de la Fase II, per dissenyar de forma participativa el Pla d'Acció Integral i Sostenible (PAIS), el Grup Motor realitzarà una nova sèrie de tallers participatius; la Comissió de Seguiment farà una segona reunió per valorar la proposta preliminar de PAIS; i, finalment, tindrà lloc una segona sessió pública i oberta, que en aquest cas servirà per realitzar la devolució i validació del PAIS. En el PAIS es definiran i prioritzaran les accions que, per una banda, tinguin més potencial sinèrgic a l'hora de donar resposta als reptes identificats en la diagnosi; i, per altra banda, suscitin més interès entre els

agents locals. Està previst que el PAIS inclogui línies de treball relacionades amb tres dimensions i dotze eixos d'acció.

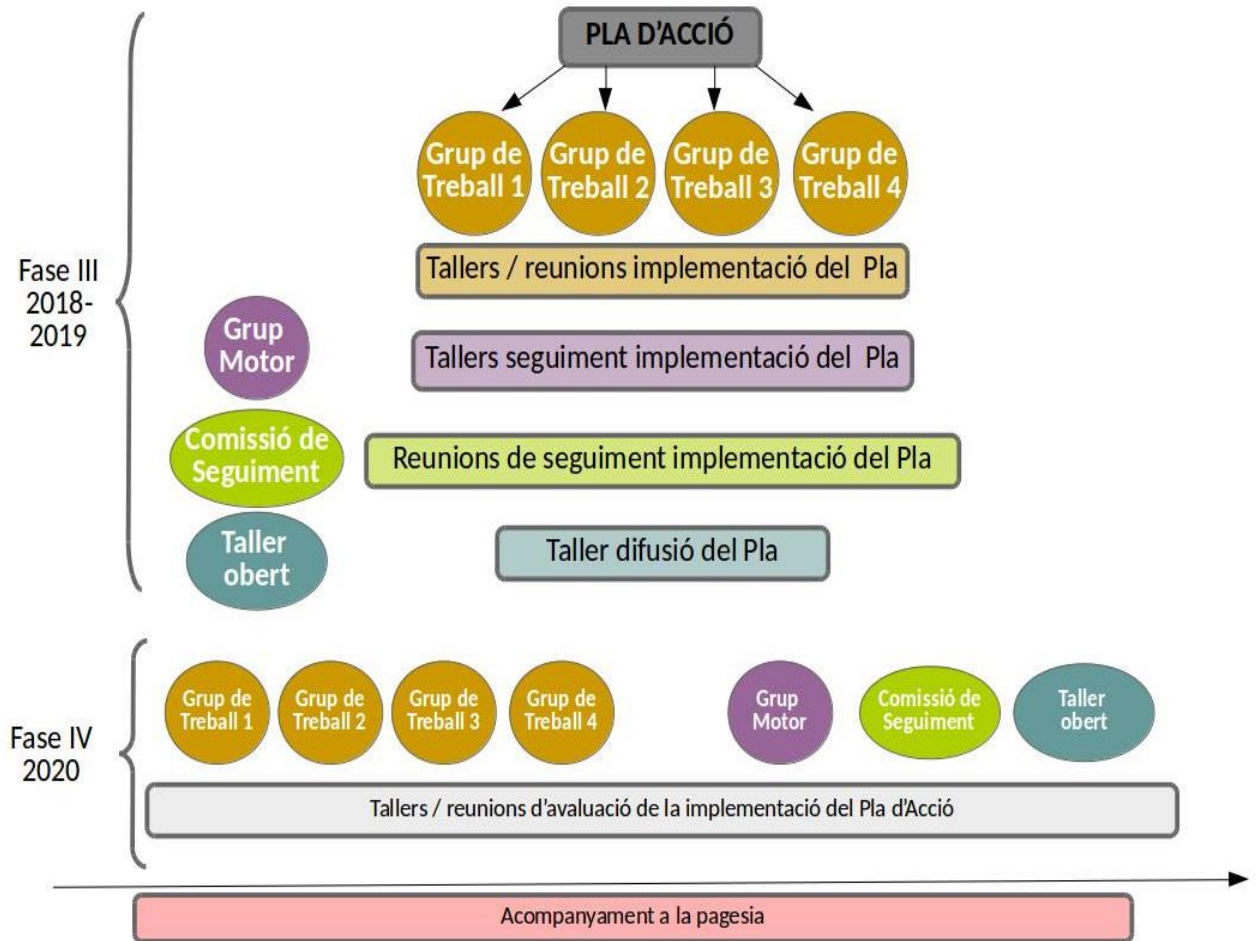
Taula 2. Dimensions, eixos d'acció i objectius que es preveu que inclogui el Pla d'Acció Integral i Sostenible

Dimensions	Eixos d'Acció	Objectius
Cadena alimentària	Producció agrària professional	Millorar la viabilitat i sostenibilitat dels projectes en actiu, promoure la incorporació de nova pagesia i la recuperació de les terres en desús, fomentar la intercooperació entre els projectes productius.
	Transformació alimentària	Millorar la viabilitat i sostenibilitat dels projectes de transformació alimentària artesana existents, promoure el sorgiment de nous projectes i fomentar la intercooperació.
	Distribució i comercialització	Enfortir els circuits curts de comercialització (CCC) ja existents, promoure el desenvolupament de nous CCC i fomentar la intercooperació entre les diferents iniciatives.
	Consum alimentari	Fomentar el consum de proximitat dels productes de Collserola així com dels produïts als espais agraris metropolitans.
	Producció agrària autoconsum	Posar en valor els beneficis socioeconòmics, culturals i ambientals de la producció d'autoconsum, i fomentar el seu enfortiment i expansió.
	Ús públic i educació agroecològica	Fomentar la realització de programes educatius vinculats amb l'activitat agrosocial de Collserola i donar a conèixer als visitants del PN els valors de Collserola com a espai natural i agrosocial.
Dimensió sociocultural	Patrimoni i agroecoturisme	Posar en valor i conservar el patrimoni agroalimentari material i immaterial de Collserola, i convertir-lo en un actiu pel desenvolupament de l'agroecoturisme a la serra.
	Agricultura social	Fomentar les iniciatives d'Agricultura social que ja existeixen en l'àmbit del PN, la creació de nous projectes tant en l'àmbit agrari com en el ramader i el de la gestió forestal, i promoure la intercooperació.
	Funcionalitat territorial	Posar en valor la funció que juga Collserola en tant que espai natural i agrosocial central de l'AMB, i fomentar la connectivitat agroecològica de la serra amb la resta d'espais agrosocials de la RMB.
	Comunicació i difusió	Donar a conèixer al conjunt de la ciutadania de l'àmbit d'influència del PN: la pagesia de Collserola, els aliments que produeix, l'activitat agrària que realitza i els beneficis que aquesta comporta per la societat; el projecte «Promoció de la Transició Agroecològica a Collserola», el procés participatiu i el PAIS; els objectius i les propostes de l'Agroecologia, la Sobirania Alimentària i la Dinamització Local Agroecològica.
Transversal	Economia Social i Solidària	Visualitzar i difondre l'àmbit de l'Economia Social i Solidària (ESS) i fomentar la creació de projectes cooperatius aprofitant l'acompanyament i suport tècnic del Ateneus Cooperatius.
	Perspectiva de Gènere	Tenir present en tots els àmbits d'acció la perspectiva de gènere visualitzant la tasca de les dones en l'àmbit agroalimentari i afavorint la seva incorporació al sector.

Font: elaboració pròpia.

La Fase III del projecte està previst que s'iniciï l'abril del 2018, i que es tanqui el desembre del 2019. Inclourà tres àmbits d'actuació: el manteniment de la línia de treball d'acompanyament a la pagesia de la serra; la realització d'accions orientades a donar a conèixer el procés, el PAIS i els seus eixos d'acció al conjunt de la ciutadania; i la implementació del PAIS dissenyat en la Fase II.

Figura 4. Esquema del procés participatiu (Fases III i IV)



3. La Dinamització Local Agroecològica

La Dinamització Local Agroecològica (DLAe) és una proposta pràctica d'intervenció en el territori que engloba un ampli ventall d'accions i activitats encaminades a promoure la sostenibilitat, l'equitat i la justícia en els sistemes alimentaris i les comunitats locals. Es tracta d'una estratègia innovadora de desenvolupament local que es basa en els principis de l'Agroecologia i la Sobirania Alimentària. Conseqüentment, posa molt èmfasi en fomentar l'aprofitament endogen dels recursos agropecuaris, arquitectònics, naturals, culturals i paisatgístics amb que compten les comunitats locals. Els recursos endògens d'una comunitat integren tant els vincles emocionals i socials com els sabers, els símbols i els recursos naturals que poden ser mobilitzats en els processos de Transició Agroecològica⁶. La quantitat i qualitat dels recursos d'aquest tipus presents en un territori concret determinen el que ha estat denominat com a «potencial agroecològic local» d'aquell territori.

L'objectiu central dels projectes de DLAe és posar en marxa en l'àmbit local processos de Transició Agroecològica»; és a dir, nous projectes locals de transició econòmica, social, ambiental i cultural vers la sostenibilitat integral, l'equitat i la justícia ecosocial. El concepte Transició Agroecològica ha estat definit com «*el pas d'uns sistemes econòmics, socials i polítics preservadors de privilegis, potenciadors de la desigualtat i depredadors de la natura [...] a sistemes ecològicament sans i sostenibles; econòmicament viables i socialment justos*»⁷, idees a les que podríem afegir la necessitat que siguin «*culturalment apropiats*»⁸. La noció de Transició Agroecològica fa doncs referència a transformacions que es poden donar de forma simultània en diverses escales (finca, societat local i societat major) i dimensions (ecològica, socioeconòmica i cultura, i sociopolítica).

Per dissenyar i implementar processos locals de Transició Agroecològica la DLAe tracta de mobilitzar tots els actors, els recursos i les capacitats endògenes de les comunitats locals; posa al centre de les estratègies de desenvolupament local la necessitat de construir Xarxes Alimentàries Alternatives que es basin en la reactivació de la producció agropecuària, el protagonisme de la pagesia, el Coneixement Ecològic Tradicional i l'enfortiment del Mercats Locals i els Circuits Curts de Comercialització; i mira de reforçar la capacitat que tenen les comunitats locals per decidir com i amb quina finalitat es gestionen alguns dels béns comuns més bàsics, com ara la terra, les llavors, la matèria orgànica o l'aigua.

La DLAe proposa dissenyar estratègies de desenvolupament local de base pagesa que recuperin els elements culturals i ecològics positius de les societats pageses tradicionals i, alhora, integren les propostes, els valors i les pràctiques de la nova

6 López, D. (2012). *Hacia un modelo europeo de Extensión Rural Agroecológica. Praxis participativas para la Transición Agroecológica*. Treball de Tesi pel Doctorat d'Agroecologia de la UNIA. [En línia] <http://bit.ly/1J0rE93>

7 Sevilla, E. i González de Molina, M. (1995). *El concepto de transición en el pensamiento marxista: reflexiones desde la Agroecología*. Materiales para el Curso de Posgrado en Agroecología y Desarrollo Rural Sostenible. UNIA. [En línia] <http://bit.ly/1EeNILK>

8 Bonfil Batalla, G. (1982). El etnodesarrollo: sus premisas jurídicas, políticas y de organización. A Bonfil Batalla, G. i Rojas Aravena, F. *América Latina, etnodesarrollo y etnocidio*. FLACSO. [En línia] <http://bit.ly/15UPzW4>

pagesia emergent⁹. D'acord amb Monllor (2010)¹⁰, aquesta nova pagesia està impulsant un nou paradigma agrosocial en el que s'emmarquen les iniciatives que es regeixen per patrons de proximitat, qualitat i identitat; patrons que es concreten en pràctiques que tendeixen a fomentar els Circuits Curts de Comercialització, la Producció Agrària Ecològica, la dinamització sociocultural i la cooperació amb altra pagesia i altres agents locals.

Habitualment, en els projectes de DLAE la implicació dels agents locals es promou per mitjà de la posada en marxa de processos amplis i transversals de participació ciutadana, i per mitjà de la creació d'«espais o òrgans formals de participació». En els processos de Dinamització Local Agroecològica el paper de l'equip tècnic consisteix en dinamitzar i acompanyar el desenvolupament dels esmentats processos de participació ciutadana i el funcionament dels espais formals de participació. D'aquesta manera, es pretén fomentar que els actors locals reflexionin sobre la seva realitat mitjançant tècniques que els permetin aprofundir en els reptes que planteja la Transició Agroecològica en aquell territori concret; i acompanyar-los en la cerca i la implementació de solucions i propostes de canvi per superar els bloquejos que s'identifiquin. A més, l'equip tècnic ha de fomentar que els diversos agents locals cooperin en la promoció del projecte local més ampli de Transició Agroecològica. Per fer-ho, ha de tractar de reequilibrar les relacions de poder que puguin existir entre aquests agents, i en aquest sentit ha de tenir en compte que durant dècades la pagesia ha estat menystinguda i relegada als esglaons més baixos de l'escala social¹¹.

La metodologia de treball que proposa la DLAE no es limita, però, a l'ús de tècniques participatives sinó que combina l'ús integrat de metodologies quantitatives, qualitatives i participatives provinents de diferents disciplines. D'aquesta manera, es pretén desplegar una estratègia d'intervenció en el territori que incorpori i articuli tant els diferents tipus de coneixements i visions que tenen els agents locals com les qüestions d'índole socioeconòmica, ecològica i cultural.

9 Ploeg, J.D. van der (2010). *Nuevos campesinos. Campesinos e imperios alimentarios*. Barcelona: Icaria

10 Monllor, N. (2010) *Explorant la jove pagesia: camins, pràctiques i actituds en el marc d'un nou paradigma agrosocial*. Tesis doctoral de la Universitat de Girona. Treball inèdit. [En línia] <http://bit.ly/1EeICtx>

11 Sevilla, E. i Soler, M. (2010). *Del desarrollo rural a la Agroecología. Hacia un cambio de paradigma*. Documentación Social (155). [En línia] <http://bit.ly/1KN00i8>

4. Contextualització teòrica

La literatura científica ha generat un important volum d'estudis sobre els Sistemes Agroalimentaris Alternatius (en endavant, SAA), que han estat plantejats com una proposta de sostenibilitat per al sistema agroalimentari. Aquesta proposta ha estat assumida de forma creixent per les investigacions que reivindiquen la perspectiva agroecològica. No obstant això, els treballs realitzats des de la perspectiva agroecològica no han desenvolupat en profunditat una conceptualització de SAA que incorpori tota la potència i complexitat analítica de l'enfocament agroecològic. I d'altra banda, la immensa majoria dels treballs realitzats sobre els SAA no incorpora la perspectiva agroecològica en les seves anàlisis. Al seu torn, el debat científic sobre els SAA mostra encara nombroses contradiccions i ambigüitats, que amaguen una gran diversitat d'interpretacions sobre les formes que adopten els propis SAA, el paper i les interpretacions de les categories de "local", les lògiques internes que definirien la seva naturalesa, i la diferent comprensió sobre el propi concepte de sostenibilitat en el qual es basen. Per tot això, considerem d'interès una discussió dels debats sobre els SAA que els situï dins de l'enfocament agroecològic. A continuació expliquem els fonaments teòrics de la proposta de DLAE aplicable al cas del Parc de Collserola.¹²

4.1. Una mirada agroecològica al debat sobre Sistemes Agroalimentaris Alternatius i Locals

Un primer element a aclarir és la referència indistinta, en els debats sobre la sostenibilitat agroalimentària, als conceptes de Sistemes Alimentaris Alternatius (SAA) i Xarxes Alimentàries Alternatives (XAA). Les XAA serien "noves xarxes emergents de productors, consumidors i altres actors que suposen alternatives a la manera industrial i més estandarditzada de distribució alimentària" (Renting et al., 2003). En aquest concepte, la condició d'"alternatiu" no només radica en l'eliminació o no dels intermediaris sinó en el tipus de relació entre producció i consum. La literatura científica ha generat una rica discussió sobre el fet diferencial alternatiu d'aquests canals. S'han assenyalat trets com l'accés del consum a tota la informació possible sobre el producte i el seu context, sent la transparència i la creació de relacions de confiança un nou valor afegit; el projecte polític compartit entre els actors que conformen la xarxa (Holloway et al. 2007); cercar la sostenibilitat social, ecològica i econòmica (Mc Carthy 2006); els objectius i responsabilitat social compartits entre les diferents baules de la cadena de producció (Barham 2002); la diferenciació del producte en funció de valors morals i ètics (Dupuis i Goodman 2005); i la redistribució del poder en la cadena de valor alimentària (Murdoch et al. 2000; Holloway et al. 2007).

Per la seva banda, els Sistemes Alimentaris han estat definits com "el conjunt de les activitats que concorren a la formació i la distribució dels productes agroalimentaris i, en conseqüència, al compliment de la funció de l'alimentació humana en una societat determinada" (Malassis, 1979, citat a Soler, 2009). La idea central que planteja el

¹² A partir de López, D. (2016) *Modelos de apoyo a la agroecología en ciudades europeas. Contextualización teórica y sistematización de experiencias*- Document inèdit.

concepte és la interdependència existent entre les diferents activitats i sectors que concorren en la funció alimentària, que no es poden comprendre de forma aïllada, sinó com a part d'una estructura econòmica i política de major abast (Soler, 2009). De l'encreuament de les perspectives històrica i institucional ha derivat al seu torn l'anàlisi dels sistemes alimentaris a través del concepte de règims alimentaris (Friedman i McMichael, 1989), com un mètode que posa l'accent en les relacions contradictòries subjacents a les estructures institucionals i a les relacions de poder en el sistema alimentari (McMichael, 2009). En tot cas, aquest concepte de Sistema Alimentari adopta una perspectiva sistèmica que engloba el conjunt d'actors i processos que es relacionen amb l'alimentació, al temps que estudia les connexions entre les diferents escales territorials i moments històrics (Marsden i Sonnino, 2012).

Els Sistemes Alimentaris Alternatius (SAA) han estat caracteritzats en referència al reequilibri en les relacions de poder en el sistema agroalimentari en un territori i moment històric definits, especialment pel que fa als aspectes institucionals i polítics, que determinen les formes que adopten els fluxos alimentaris i la seva sostenibilitat, fins i tot des d'una perspectiva històrica (Marsden i Sonnino, 2012). Els aspectes institucionals resulten un factor clau com a garants i promotors d'una articulació equilibrada entre els actors que participen en la cadena de valor local, especialment a partir de programes de compra pública i de cessió d'infraestructures i recursos públics, que resulten ser elements clau al respecte (Feenstra, 2002; Friedmann, 2007; Marsden i Sonnino, 2012). Per això, els SAA també són comunament vinculats al concepte de Sistemes Agroalimentaris Locals, amb freqüents referències als sistemes alimentaris regionals o locals (Ilbery and Maye, 2006; Marsden i Sonnino, 2008). Per a diversos autors (Feagal, 2007; Allen, 2010) la localització dels SAA és condició indispensable per assolir la justícia social, ja que possibilita el reforç dels anomenats moviments alimentaris; si bé el local s'entén com una categoria socialment construïda, i per tant mòbil i fràgil (Born i Purcell, 2006; Allen, 2010).

Kloppenburg et al. (2000) posen l'accent en la sostenibilitat del sistema agroalimentari, entenent aquesta com un conjunt d'atributs que cobreixen els aspectes ecològics, socials i econòmics dels fluxos alimentaris. Altres estudis posen l'accent en la sostenibilitat ecològica, assenyalant al seu torn la importància dels aspectes socials i institucionals (Seyfang, 2006, 2007; Goldberger et al., 2011). Duram i Oberholtzer (2010), que vinculen la categoria de local a pràctiques agroecològiques que aporten beneficis a la comunitat i es basen en cultius locals. Al seu torn, la construcció de sistemes alimentaris alternatius és entesa com una eina, en mans dels moviments socials, per promoure la sostenibilitat des de les escales locals a les globals, el que inclou la construcció de noves institucionalitats (Seyfang, 2006; Freedman i Bess, 2011).

Tots dos enfocaments apliquen una perspectiva sistèmica, i en ambdós casos la sostenibilitat dels sistemes alimentaris és l'objectiu central, des d'una perspectiva complexa de la sostenibilitat que inclou aspectes socials, ecològics, econòmics, culturals i institucionals. No obstant això, el tipus de relacions que estudien els SAA no són exclusivament les relatives a la circulació dels aliments, com en les XAA; sinó que se situen en un espai de major complexitat en el que cobren una gran rellevància els aspectes institucionals i polítics, alhora que els elements físics (infraestructures), ecològics (paisatges, biodiversitat, recursos) i culturals o simbòlics (Feenstra, 2002;

Friedman, 2007; Marsden i Sonnino, 2012; González de Molina i Toledo, 2014). La creixent importància que es va donant a aquests últims aspectes (ecologia de paisatges, polítics i institucionals i cultura) en la literatura agroecològica (González de Molina, 2013; González de Molina i Toledo, 2014; Levidow i Pimbert, 2014; Wezel et al., 2015), ens porta a optar per basar les anàlisis per als processos de transició agroecològica en el concepte de SAA.

En tot cas, tots dos conceptes han estat criticats des de les perspectives agroecològiques pel que fa al seu potencial per a la sostenibilitat del sistema agroalimentari. Les crítiques se centren en les implicacions socials i ecològiques que planteja l'ambigüitat de la categoria d'allò "local"; en la discussió de la sostenibilitat ecològica de les formes reals que adopten (incloent-hi les perspectives upstream i downstream); i en la capacitat de generar transformacions profundes i significatives en les relacions de poder a la cadena alimentària.

D'una banda, els localismes estan en permanent tensió amb visions d'allò local que incorporen productes, sabors i costums que són "locals" en altres territoris (Hinrichs, 2003), tot desdibuixant així la categoria d'allò "local". Els "localismes defensius" no necessàriament incorporen criteris de sostenibilitat social ni ecològica, sinó que assenyalen una gran diversitat de raons en les preferències del consum respecte al producte local, cobrint una gran diversitat de formes d'agricultura (Winter, 2003). La localització dels sistemes alimentaris no sempre és entesa des d'una lògica ecosistèmica, basada en els recursos i fluxos locals de productes i inputs, sinó com a estratègies de diferenciació dels productes a través de la construcció d'identitats vinculades a territoris, que sovint poden amagar processos de convencionalització (Winter, 2003; Goldberger, 2011). La creació de xarxes alimentàries vinculades al producte local, però "espacialment ampliades" (Marsden et al., 2000; Watts et al., 2005), porta a un qüestionament de fons dels suposats beneficis ecològics dels SAA, per la seva inserció en les xarxes globals d'emmagatzematge i transport, i per la seva desvinculació o desarrelament respecte als ecosistemes locals (Born i Purcell, 2006; Darnhofer, 2014).

La inserció dels aliments ecològics a les cadenes de distribució globals planteja al seu torn limitacions respecte el seu potencial de creació de SAA, a causa dels importants consums en energia i materials que són requerits per la indústria de processat i transport (Edwards-Jones et al., 2008; Darnhofer, 2014). Al seu torn, diversos estudis empírics han identificat importants mancances pel que fa a la reducció de la dependència d'insums externs, la utilització de varietats vegetals locals i tradicionals, o la preservació del coneixement ecològic tradicional. Per a alguns autors, es pot establir una relació inversa entre la sostenibilitat ecològica de la producció, i la seva sostenibilitat econòmica, tot derivant en un procés de convencionalització en què els missatges ecològics que es posen en pràctica en la comercialització són substituïts per missatges sobre el "local". Ja que el suposat arrelament ecològic (ecological embeddedness) dels SAA de vegades xoca amb la realitat econòmica de la dependència dels mercats, que pressiona per desenvolupar formes de maneig convencionals (Goldberger, 2011; Morris i Kirwan, 2011; Darnhofer, 2014). Els enfocaments de l'eco-intensificació han estat criticats des d'aquesta línia mixta, que combina les anàlisis upstream i downstream (Niggli, 2008; Levidow i Pimbert, 2014).

Els anomenats SAA sovint tampoc incorporen criteris d'equitat social o creació de noves institucionalitats transformadores que permetin avançar cap a elles, fet que suposa un aspecte central en la perspectiva agroecològica (González de Molina, 2012; Levidow i Pimbert, 2014). En aquest sentit, les XAA en l'agricultura ecològica han estat posades en qüestió respecte al caràcter ètic i de justícia social, ja que poden amagar relacions de poder injustes en la cadena de valor dels aliments, especialment aquelles que es distribueixen en cadenes llargues (Clarke et al., 2008). Tot i la forta empremta social de la teoria sobre les XAA, els estudis empírics mostren que la realitat sovint deixa enrere elements de gran importància pel que fa a la sostenibilitat social, com la creació d'articulacions estables entre producció i consum; la transparència i participació de totes dues parts en la fixació de preus; ingressos adequats per als productors (especialment els petits) i treballadors agraris; l'enfortiment de les economies locals i de la seva independència respecte a actors extra-locales; o promoure la justícia social (Dewit i Herzoog, 2007; DeLind i Bingen, 2008; Pàdel et al. 2010; Goldberger, 2011; Darnhofer, 2014).

La literatura sobre SAA se centra en formes minoritàries de distribució dels aliments al nord global, especialment formes de venda directa com els farmers markets o els projectes de Community Supported Agriculture (entre d'altres, veure Hinrichs, 2000; Selfa i Qazi, 2005; Macias, 2008; Levidow i Pimbert, 2014). La limitació de les formes de comercialització incloses dins dels SAA oculta una realitat en la qual molts productors - especialment en zones rurals o allunyades de grans centres de consum- es veuen obligats a comercialitzar en mercats llunyans o convencionals (Selfa i Qazi, 2005), o en el millor dels casos a distribuir els seus productes mitjançant el que s'ha anomenat "xarxes híbrides" (Ilbery i Maye, 2005). Les XAA també han estat criticades per establir un fort biaix en l'accés del consum als aliments, tant per la capacitat econòmica, com pel que fa al vincle previ amb els moviments socials per l'alimentació local; i aquests biaixos inicials es creuen amb altres com els de classe, gènere o raça (Goodman, 2009). Si bé s'han realitzat importants aproximacions als possibles salts d'escala dels SAA, en relació amb la compra pública vinculada a la restauració col·lectiva, encara que generalment limitades a les agricultures urbanes i periurbanes, i a les regions-ciutat (entre d'altres, veure Feenstra, 2002; Friedmann, 2007; Sonnino i Marsden, 2012; Metcalf i Widener, 2011).

L'enfocament de SAA pateix, per tant, d'importants mancances des d'una perspectiva agroecològica que s'expressa com a mínim en tres àmbits. D'una banda, pel que fa a la vocació de convertir-se en models majoritaris d'agricultura i alimentació, que sens dubte requeriria d'un important desenvolupament d'aliances entre actors implicats en la cadena alimentària; però també amb les institucions de recerca i el poder polític, així com amb els moviments socials alimentaris i ecologistes. Aquestes aliances haurien de derivar en la construcció de noves institucionalitats compromeses amb els territoris com a concepte integral, i amb la defensa dels projectes i innovacions agroecològiques que sorgeixen en el seu si (Winter, 2003; González de Molina, 2013; Levidow i Pimbert, 2014). D'altra banda, pel que fa a la dificultat per situar-se en escales d'anàlisi superiors a la finca o ecosistema, o que transcendeixin cadenes de distribució alternatives concretes. Els processos de relocalització dels sistemes alimentaris traspassen les fronteres de les ciutats-regió, i per tant s'han de centrar en una dualitat entre espais de producció i espais de consum, que desafia les categories del que és local (Selfa i Qazi, 2005); i adoptar una perspectiva de sistema agroalimentari per

integrar una major diversitat d'actors i territoris. I finalment, pel que fa al seu potencial per generar metabolismes agroalimentaris ecològicament sostenibles, des dels inputs per a les produccions agràries fins al consum final (González de Molina i Toledo, 2014). Per superar aquesta última mancança es fa necessari aprofundir en la perspectiva territorial, com a unitat social, cultural, econòmica i física; i explorar les potencialitats de l'ecologia de paisatges, de l'economia circular, etc., de cara a adoptar perspectives integrals amb eines adequades a l'anàlisi en escales superiors a la finca o ecosistema.

En tot cas, les pràctiques, fluxos i projectes que s'engloben dins dels SAA no són homogènies ni estàtiques. De fet, les diferents iniciatives reals que es posen en pràctica són fruit de la negociació i el reajustament entre els objectius de cada iniciativa i les pressions que reben del context, que canvien segons els territoris i segons l'espai temporal. Al seu torn, cada iniciativa posa en pràctica de forma simultània innumerable estratègies productives i formes de comercialització, i en cadascuna d'elles desenvolupa de diferent manera els trets alternatius (Darnhofer, 2014). Els SAA suposen per tant una carrera en la qual la creativitat juga un paper central, ja que pot permetre trobar formes viables de desenvolupar alguns trets alternatius, tot superant les pressions que exerceix l'hegemonia dels sistemes agroalimentaris industrials i globalitzats. En aquest sentit, diversos autors proposen la creació de teixits sociopolítics capaços de protegir els nínxols en els quals es desenvolupen les innovacions agroecològiques, generant entorns sociotècnics i institucionals favorables a aquestes innovacions, i la seva sedimentació en xarxes estables (Goldberger, 2011; González de Molina, 2013; Darnhofer, 2014; Levidow i Pimbert, 2014).

4.2. El territori: un camp de batalla en la cadena de valor alimentària

El territori, com a concepte de l'espai en el que es creuen els aspectes físics i ecològics amb els socials, culturals i institucionals, esdevé un element central en l'estudi dels processos de transició agroecològica dels sistemes alimentaris. Aquesta visió es repeteix en nombrosos treballs relacionats amb la transició agroecològica, però, no obstant això, les implicacions teòriques i metodològiques que suposa aquesta afirmació no s'han estudiat en profunditat (Dalgaard et al. 2003; Francis et al. 2003; Gliessman 2007; Wezel et al. 2009; Méndez et al. 2013). Recentment s'ha proposat el concepte de "territoris d'agroecologia" com una nova escala d'anàlisi per pensar aquestes transicions (Wezel et al., 2015). Aquesta proposta planteja però dues importants mancances: d'una banda, l'escala proposada de paisatge, si bé suposa una escala intermèdia necessària per a l'estudi de les propietats emergents de les escales d'anàlisi agroecològic, no esgota ni permet copsar nombrosos processos i contradiccions que es donen des d'una perspectiva àmplia d'anàlisi agroecològica dels sistemes agroalimentaris. D'altra banda, i derivat de l'anterior, la perspectiva aplicada per Wezel et al. (2015) deixa fora de l'anàlisi importants qüestions relatives als desequilibris de poder i els aspectes institucionals que constreixen l'avanç cap a la sostenibilitat en els sistemes alimentaris; alhora que aplica un enfocament excessivament simple en explorar les implicacions del territori amb les configuracions concretes de les cadenes productives que es donen a cada territori. A continuació tractarem d'aprofundir en aquests dos elements.

El concepte de paisatge permet integrar efectivament aspectes socials (i per tant econòmics i culturals) amb els aspectes físics o ecològics en un agroecosistema, en una escala d'anàlisi que permet una comprensió profunda i exhaustiva dels processos ecològics subjacents al procés productiu (perspectiva upstream); així com dels processos socials en què la producció es troba arrelada (embedded) (Wezel et al., 2015). No obstant això, una gran majoria de les produccions ecològiques es realitzen en territoris llunyans a centres de consum, i per això realitzen la comercialització en espais que se situen fora de les unitats paisatgístiques de producció, tot i que es comercialitzi a través de XAA "especialment ampliades" (Marsden et al., 2000; Selfa i Qazi, 2005; López-García et al., 2015). No en va, la perspectiva de paisatge es ve aplicant de forma creixent, en la literatura agroecològica, als paisatges urbans en relació amb els territoris-regió com a centres de consum. No obstant això, com ja hem comentat, aquests territoris deixen fora de l'anàlisi a la major proporció de les produccions ecològiques, que no es situen en els territoris metropolitans. Per això, la perspectiva d'anàlisi downstream requereix d'una escala d'anàlisi superior a la de paisatge, que transcendeixi la superposició de paisatges que plantegen Wezel et al. (2015) per a situar-se en una escala de sistema agroalimentari, ja que les característiques i propietats (tant ecològiques com socials, i especialment polítiques i institucionals) no són detectables a l'escala de paisatge (Dalgaard et al., 2003; González de Molina, 2013; Levidow i Pimbert, 2014). Una escala d'anàlisi, per tant, capaç de superar la dualitat entre camp-ciutat, i la grandíssima diversitat de realitats territorials que aquesta dualitat oculta.

D'altra banda, el concepte de territori emprat per Wezel et al. (2015: 11) s'articula amb les estratègies comercials (downstream) dels actors locals a través del que anomenen "embedded food systems", caracteritzats per les mencions oficials de qualitat diferenciada vinculada als territoris de producció o elaboració dels aliments. Aquestes estratègies es vinculen amb productes "de nínxol" orientats a mercats de classe mitjana alta, i han estat assenyalades per excloure al gran públic de la seva compra (Goodman 2009). Al seu torn, depenen de processos de construcció de sentit aliens al medi rural i als productors; pel biaix de classe social i poder adquisitiu en l'accés a aquest tipus de productes; per la incapacitat d'aquests sistemes de diferenciació per mantenir la diversitat i especificitat dels productes locals; pel desplaçament en les rendes locals des del sector primari als elaboradors; i per l'exclusió dels sistemes de diferenciació de productors locals que no poden adaptar els seus sistemes productius als requeriments estandarditzats (Moschitz 2008; Marsden i Sonnino, 2008; Goodman 2009; López-Moreno 2014).

Alguns autors han assenyalat que els sistemes oficials de diferenciació del producte no sempre aconseguen protegir aquelles formes de producció tradicionals, ni reequilibrar el poder a la cadena alimentària a favor dels petits productors i les zones marginals. Més enllà, en alguns casos aquests sistemes de diferenciació aprofundeixen en els desequilibris de poder, en definir els processos de producció en formes que beneficien grans actors extra-locales, i esdevenen marginals les petites produccions locals (Winter 2003; Goodman 2004). Els sistemes de diferenciació oficials requereixen un procés d'estandardització i homogeneïtzació dels processos de producció protegits que pot beneficiar aquests actors, ja siguin grans empreses agroindustrials o conglomerats de distribució comercial (López-Moreno 2014). Al seu torn, aquesta homogeneïtzació pot plantejar nous problemes en la protecció del patrimoni

agroalimentari que es pretén diferenciar: reduir la diversitat dels productes disponibles, ja que aquells que no compleixen els estàndards deixen de ser susceptibles de ser diferenciats, i en alguns casos de ser comercialitzats legalment; crea nocions estàtiques de la cultura i la tradició, que dificulten la innovació i la coevolució del procés productiu i el context socio-ecològic; i pot distorsionar el caràcter dels productes, en ser transformat el procés productiu per adaptar el producte als requeriments dels mercats globals (Bowen i De Màster 2011; López-Moreno 2014).

La sostenibilitat que pot conferir l'arrelament social i ecològic dels sistemes alimentaris a territori no prové, per tant, d'una "mercantilització arrelada" (Ploeg et al., 2000); sinó de l'existència de xarxes socials denses i actives capaces de fer força en la definició dels processos de diferenciació del producte (Murdoch 2000; Marsden et al. 2000; Ventura et al., 2008; Goodman 2009; Bowen 2010; Bowen i De Màster 2011). En aquest sentit, els aspectes institucionals juguen un paper clau, no tant en la diferenciació d'un producte per mitjà de l'estandardització dels processos de producció, sinó mitjançant la protecció dels nínxols d'innovació a través de l'apoderament dels actors locals del territori i de la seva capacitat per dotar de significat al propi territori, i de xarxes institucionals multinivell (Petersen, 2013; Petersen et al, 2013; González de Molina, 2013; Levidow i Pimbert, 2014).

Considerem, per tant, els sistemes alimentaris alternatius (sostenibles) i els actors i processos que els conformen dins d'una lògica de béns comuns, no només pel que fa a la gestió dels recursos naturals (upstream) sinó també pel que fa al repartiment de valor en la cadena alimentària; i que per tant afecta al conjunt de la societat (Ostrom, 2009). La idea de l'alimentació com a bé comú se situa en continuïtat amb les perspectives de sobirania alimentària en què s'inscriu l'Agroecologia (Holt-Giménez i Altieri, 2013). I en aquest sentit, l'espai de la transició agroecològica és una construcció del propi projecte de sostenibilitat, que juntament amb el redisseny dels agroecosistemes ha d'integrar almenys les dimensions social, política, intel·lectual i econòmica (Feenstra, 2002).

A l'hora d'estudiar l'up-scaling de la transició agroecològica cal considerar no només la dimensió espacial, sinó també la dimensió temporal (Dalgaard et al., 2003), ja que en el present els sistemes alimentaris alternatius són febles i minoritaris enfront de els sistemes agroalimentaris industrials i globalitzats, especialment en els territoris del Nord Global. Introduïm així una perspectiva de transició, que ha de dibuixar camins que facin visibles i amplii les experiències alternatives que existeixen de fet en el present, a través d'una sociologia de les emergències que integri les pròpies estratègies vitals individuals i col·lectives dels actors que viuen al territori (Callon, 1986; Santos, 2006). En aquest sentit, nombrosos autors parlen de la dificultat per identificar xarxes alternatives "pures" més enllà de les experiències de venda directa - ja sigui en finca, en mercats de productors o de cadenes de consumidors- que involucren a produccions petites. Molts petits i mitjans productors i distribuïdors de productes locals i de qualitat esdevenen dependents de xarxes convencionals per poder comercialitzar el seu producte i mantenir la rendibilitat de la seva activitat, especialment pel que fa als costos de distribució. Ilbery and Maye (2005) parlen de xarxes alimentàries "híbrides" en les que els diferents actors de la cadena productiva entren i surten en funció d'imperatius econòmics i dels condicionants estructurals -

materials i simbòlics- del territori en què s'insereixen. El caràcter "alternatiu" de les xarxes alimentàries és posat en qüestió si es consideren en l'anàlisi les relacions que es donen des de la baula de la producció (downstream), vers el processat i la distribució a través d'intermediaris, on es donen freqüents interaccions entre actors alternatius i convencionals. Al seu torn, considerant la dimensió cap amunt de la cadena (upstream, provisió d'entrades i mitjans de producció), que sovint són altament dependents de béns i serveis aliens al medi local i altament industrialitzats (Maye i Ilbery 2006).

Per a aquests autors, la dicotomia entre allò convencional i allò alternatiu es trenca, i els diferents actors -des de la producció fins al consum- negocien les prioritats econòmiques i socials en els sistemes de distribució desenvolupats, en funció d'objectius i possibilitats percebudes. Aquesta negociació es torna un clau central en la lluita dels actors locals per avançar cap a la sostenibilitat i mantenir el control de la cadena de valor del producte davant del mercat global, determinant la condició d'actors de naturalesa híbrida en la participació en les xarxes alimentàries (Whatmore and Thorne 1997; Darnhofer, 2014). Les cadenes híbrides no signifiquen redistribució de poder ni de valor al llarg de la cadena alimentària, ni establiment d'una visió comú entre els diferents actors, ja que les pressions del mercat i la desconfiança entre actors ho impedeixen. La hibridació pot conduir a processos en els quals les lògiques convencionals -globals i industrials- arriben a cooptar el caràcter alternatiu de certes xarxes alimentàries, en el que s'ha denominat un procés de "convencionalització" (Watts et al. 2005; Marsden i Sonnino 2006). Són els moviments pagès, ecologista i pel menjar local els que determinen, en darrer terme, l'evolució d'aquestes cadenes híbrides; i això sol portar a l'exclusió d'intermediaris i la creació de noves institucionalitats que travessen la producció i el consum, per incloure a altres actors no directament vinculats amb la cadena alimentària (Bloom 2009; Petersen et al., 2013; Holt-Giménez i Altieri, 2013; González de Molina, 2013; Levidow i Pimbert, 2014).

Entre la convencionalització de les xarxes híbrides i la incapacitat de les xarxes alternatives per cobrir la demanda que generen, Holloway et al. (2007) proposen el concepte de xarxes híbrides "progressives". Aquestes xarxes es recolzen en circuits convencionals per anar desplegant relacions i eines de distribució creixentment "alternatives", que es poden donar suport en els moviments ciutadans que donen suport els sistemes alimentaris locals i en els nous marcs institucionals que aquests moviments estan creant. Per això resulta imprescindible la diferenciació del producte i dels actors implicats, de manera que el consumidor final pugui identificar-se amb ells i optar per donar suport a aquestes opcions concretes. Ja que, en darrer terme, la demanda per part del consum de cert tipus d'aliments i relacions entre els actors de la cadena productiva serà el factor determinant per obrir espai a la progressió "alternativa" de les xarxes locals (Bloom 2009). No obstant això, en les lògiques de diferenciació i comunicació de què parlem, el valor dels productes no el proporciona el mercat sinó les xarxes de confiança que es construeixen, que precisament pretenen superar els mecanismes de conferència de valor que imposa el mercat, i que generen importants processos d'insostenibilitat social i ecològica (Harvey, 2014).

4.3. El territori com espai d'innovació socioeconòmica

Hi ha un consens generalitzat en la literatura científica sobre la importància d'un context social dens, actiu i compromès amb les xarxes alimentàries locals, amb vista a assegurar els impactes -econòmics, socials i ecològics- positius en el desenvolupament local que són atribuïts a aquestes xarxes, en qualsevol de les formes que adoptin en la seva vinculació amb el territori (Murdoch, 2000; Marden et al., 2000; Ploeg et al. 2000; Holloway et al. 2007; Ventura et al. 2008; Bowen i DeMaster, 2009 ; Bloom 2009). No obstant això, darrere d'aquest consens es dona un ric debat que inclou molt diferents visions en els processos de desenvolupament de les xarxes alimentàries, especialment pel que fa al seu arrelament (embeddedness, Granovetter 1985) en el territori.

L'emergència de les polítiques de desenvolupament rural han permès constituir el medi rural en un camp d'experimentació de noves pràctiques i polítiques alternatives (Ploeg i Rønting 2000); i per tant els debats esdevinguts al respecte ens serviran com a referència per obtenir una perspectiva més àmplia sobre els processos generals de desenvolupament territorial vinculats al sistema agroalimentari. Aquest debat inclou conceptes com els canvis esdevinguts en les últimes dècades en la categoria de "rural" i l'evolució en el paper dels diferents actors; el paper del territori en la construcció del concepte de qualitat i sostenibilitat en la cadena alimentària; la generació d'innovacions; l'escala en els processos de desenvolupament local; o el marc institucional favorable a aquests processos.

Des de la perspectiva dels processos de reestructuració rural (Lovering 1989) l'agrari perd centralitat des del propi terme aplicat per nomenar el procés. Les transformacions rurals esdevingudes a la Unió Europea en les últimes dècades es caracteritzen pel règim productiu post-productivista, caracteritzat per la pèrdua de centralitat de tot allò agrari (Ward 1993). Aquest règim pressuposa la incorporació de nous actors i de valors intangibles als processos que engloben la producció agrària i la mercantilització de les economies rurals (Cloke i Goodwin 1992); la introducció d'elements culturals en la circulació econòmica (Halfacree 1997); l'addició de valor afegit als productes rurals a través de nous referents de significat vinculats amb el territori (Lash i Urry 1996); i en definitiva la conversió d'allò "rural" en un bé de consum urbà, més que com a productor de béns de consum per a les poblacions urbanes (Marsden et al. 1993; Camarero 2007), ja que la incorporació de l'entorn com a expressió social ha modificat substantivament la pròpia definició de les àrees rurals (Halfacree 1995).

La pròpia Unió Europea ha construït la seva proposta per a l'activació de les economies rurals sobre el concepte de territori, de cara a millorar la qualitat de vida i l'accés als recursos d'actors i sectors econòmics que d'alguna manera han quedat despenjats dels processos de desenvolupament econòmic i social en la globalització. L'"enfocament territorial" aplicat pels fons LEADER (i més tard FEADER) proposa la diferenciació del producte local mitjançant la seva identificació amb els valors (patrimoni històric i cultural, paisatge, gastronomia, etc.) del territori concret; però especialment la necessitat de basar el desenvolupament local en l'enfortiment del capital social local, la base de la cooperació i la cohesió entre actors locals (European Foundation 2006; Dormal 2007). Com diu Delgado (2005: 57), l'enfocament territorial ha promogut

"estratègies i mesures destinades a tots els habitants d'aquests territoris i no únicament als agricultors". Aquestes estratègies pivoten sobre tres elements: la diversificació productiva, el disseny i implementació de polítiques sectorials des d'una visió integrada, i la participació i cooperació de la població local com a via d'articulació social (Esparcia i Noguera 1999). Mitjançant l'enfocament territorial es superarà la identificació del que és rural amb el sector agrari, i mitjançant això les constriccions que l'activitat agrària planteja per al creixement econòmic de les àrees rurals (Arkleton Trust 1997). L'activitat agrària passa a ser una activitat reproductiva del territori rural i dels béns i serveis que aquest ofereix al mercat, més que una activitat productiva. Amb la qual cosa, des d'aquesta perspectiva cal conservar l'agricultura més que no pas desenvolupar-la (González i Camarero 1997). L'agricultura es considera com a reproductora de recursos productius -els referents de significat ja comentats (Lash i Urry 1996) -, com ara la identitat, la cultura i el paisatge locals; o base de l'agroindústria i la diferenciació del producte gastronòmic local; però mai com a recurs productiu i vector de desenvolupament.

No obstant això, el desenvolupament rural entès com multifuncional no significa la simple substitució d'activitats agràries per altres no agràries construïdes al voltant de la mercantilització de "l'agrari" i "el rural"; sinó una reconstrucció de les economies rurals al voltant de les potencialitats específiques de cada territori, construïdes al voltant de l'agrari, i en relació amb el context global. Des de la idea de multifuncionalitat, l'activitat agrària reprèn la centralitat en els processos de desenvolupament local sostenible vinculats amb el sistema agroalimentari, més enllà de la finca, definint diferents processos de desenvolupament en funció de les orientacions productives i comercials, fins al punt que resulta difícil diferenciar entre activitat agrària i desenvolupament rural (Ploeg 1994; Ploeg i Rønting 2000). Per Ploeg et al. (2000) diversos factors determinen que els processos de desenvolupament rural centrats en el sector agrari es caracteritzin per reduïts costos de transacció: l'accés directe dels agricultors i coneixement locals; el desenvolupament d'innovacions progressives, dins el sector, per encarar els riscos externs al mateix; i la seva capacitat per organitzar i operativitzar xarxes a les que tradicionalment pertanyen els agricultors. Sense els agricultors, per tant, resulta difícil assegurar la reproducció dels referents de valor sobre els quals es vol construir la mercantilització d'allò "rural".

El nou "paradigma del desenvolupament rural" proposa un salt en el propi enfocament dels processos de desenvolupament, cap a una perspectiva de sostenibilitat (Ploeg i Rønting 2000). Durant dècades la planificació territorial s'ha centrat en la simplificació en l'anàlisi de les cadenes productives, al voltant del concepte de rendibilitat monetària. No obstant això, amb la constatació dels impactes -socials i ecològics- negatius de la modernització rural, s'introdueix la perspectiva de la complexitat, que permet comprendre els processos de degradació social i ecològica, alhora que obre noves perspectives per a revertir-la (Ventura et al. 2008). En aquest sentit, el concepte de multifuncionalitat de l'activitat agrària permet reconstruir la cadena de valor dels béns i serveis rurals des d'una perspectiva no lineal, que inclou a diferents actors rurals i no rurals, agraris i no agraris, vinculats amb un territori concret (Marsden et al. 2000; Ploeg i Rønting 2000; Knickel i Rønting 2000). La presència de diferents funcions - agràries i no agràries- dins d'una explotació agrària depenen de les necessitats socials i naturals que l'explotació és capaç de cobrir al territori; i per tant la multifuncionalitat de l'explotació és part integral de l'especificitat del territori (Ventura et al. 2008).

4.4. Territori i desenvolupament en el sistema agroalimentari

El mateix concepte de territori ha generat importants debats en la literatura científica de desenvolupament rural. Pot ser entès com un context regional específic per a iniciatives de desenvolupament local particulars; una concentració espacial d'activitats específiques que generen avantatges comparatius a través de processos de clustering, a través de l'intercanvi d'informació i la convergència en les formes de produir, processar i comercialitzar; i des d'un punt de vista del consum, una referència reconeixible per a la diferenciació del producte local. El territori pot permetre la construcció de "mercats regionals protegits", dins dels processos de descentralització productiva, afavorits pel major interès que qüestions com la renda, l'ocupació i la conservació dels recursos naturals d'un territori tenen per a la seva pròpia població (Knickel i Rønting 2000; Ventura et al. 2008).

Des del "enfocament LEADER" de la Unió Europea, l'enfocament territorial buscava el creixement econòmic en el medi rural com a camí de millora del benestar social. "El territori i la valorització dels seus recursos endògens (inclòs el capital humà i el capital social) passen a ser factors estratègics en la posada en marxa d'accions de desenvolupament sostenible" (Delgado 2005: 57). El territori passa de ser el suport físic dels processos d'industrialització i globalització rurals a un actiu, i per a això cal reconstruir-lo i dotar-lo de la forma apropiada per a introduir les mercaderies rurals en els mercats globals com a productes diferenciats, i assolir així el valor afegit buscat en vincular-les amb "el lloc". Però quin "lloc"? L'enfocament territorial facilita la construcció d'una visió postmoderna del territori (en aquest cas rural) com a barreja de tradició i modernitat que "simula l'autèntic; i inventa l'herència, tradició i fins i tot arrels comercialitzades" (Harvey 1993: 14). En aquest sentit, la "revaloració que coneix el rural és congruent amb el procés d'expansió capitalista dirigit pel nou model o estratègia de desenvolupament que, en el seu vessant relocalitzador, hem designat com economia regional". I en aquest sentit els territoris rurals entren en competència entre si per posicionar-se en els mercats globals des de les seves (noves) característiques tradicionals (González i Camarero 1999).

Aquesta visió del territori com a centre del projecte local de desenvolupament planteja al seu torn la batalla general per l'assignació de significats d'allò "local" dins de cada territori, en funció dels diferents projectes de desenvolupament local (González i Camarero 1999). Ja que, per exemple, les estratègies d'atracció de capitals forans (urbans o estrangers) poden entrar en col·lisió amb els interessos de la petita indústria o comerç locals; els usos residencials i d'oci poden entrar en contradicció amb aquells agraris; o la transformació del territori en espai turístic pot modificar la convivència o els preus de l'habitatge. Diversos autors (González i Camarero 1999; Paniagua 2002) assenyalen, però, que les possibilitats de participació en el desenvolupament local no són iguals per a tots els actors rurals, sinó que l'objectiu proposat pel desenvolupament "prima amb l'èxit social aquells actors que participen a un temps de la cultura global i dels sabers locals, (ahora que) reforça el caràcter marginal d'aquells grups [...] socialitzats en valors i normes -apego a la terra, moral del treball, autosuficiència- en desús: Petits productors agraris, jornalers, immigrants... " (González i Camarero 1999: 65).

La pretensió de la inserció de les economies local en l'economia-món com a motor del desenvolupament rural xoca al seu torn amb les clàssiques crítiques al desenvolupament sorgides des del món "subdesenvolupat": les teories del deteriorament dels termes d'intercanvi (Prebisch 1949; Singer , 1981) i les teories de la dependència (Gunder Frank 1978), que assenyalen la modernització i mercantilització dels productors dels territoris perifèrics en l'origen del propi subdesenvolupament, així com de la seva perpetuació (Leys 1996). Així com obliden en la seva anàlisi la consideració dels components socials de l'economia no comptables en diners, com ara aquells relacionats amb les tasques reproductives domèstiques i les desigualtats de gènere (Camarero 2009b). Com planteja Camarero (2009a: 24) en fer la crítica del desenvolupament rural, "els territoris existencials són espais de convivència, i no només de producció i de consum".

Seguint les argumentacions de Castells (1999), Ventura et al. (2008) diferencien entre els "espais de fluxos" que obren els territoris a les influències del canvi global i promouen la seva adaptació als mercats globals; i els "espais de llocs" que prioritzen el manteniment i la permanència d'allò existent -específic i particular- i tracten de reforçar-ho. Per a aquests autors, les estratègies de desenvolupament rural haurien de prestar atenció als intercanvis i interrelacions entre les dues dimensions de la realitat, ja que és en aquesta interacció com es defineix el canvi en cada situació particular. Per a ells, passar de l'anàlisi de les estructures socioeconòmiques a l'anàlisi de les interrelacions entre els actors suposa integrar el paradigma de la complexitat en les teories del desenvolupament local. En aquest sentit, l'enfocament de xarxes (networks) permet anar més enllà dels enfocaments econòmics neoclàssics centrats en la competitivitat, per apreciar els processos de sinèrgies, cooperació i reciprocitat que de fet estan impulsant el canvi en els territoris rurals.

4.5. Xarxes, territoris i innovació

Murdoch (2000) proposa que les àrees rurals que han resultat exitoses en els processos de reestructuració rural són aquelles amb un ric i variat assortiment de formes socials i econòmiques, i denses i variades xarxes socials que les interconnecten. Aquest autor diferencia dos tipus de xarxes aplicades a la cadena productiva alimentària. D'una banda, les xarxes verticals, centrades en la producció de mercaderies per a ser inserides en les xarxes globals de distribució. Aquestes xarxes són construïdes per actors poderosos i tendeixen a estar fortament vinculades amb actors externs al territori rural, els quals determinen i estandarditzen les formes de producció i distribució; i per tant deixen un espai de maniobra limitat per a les petites empreses locals i per a la creativitat. Per l'altre costat, les xarxes horitzontals d'innovació i aprenentatge, com a àrees de flexibilitat, confiança i diversitat, que emergeixen en territoris socialment denses i que estan ben capacitades per permetre actors econòmicament febles participar en la canviant economia global, gràcies a la seva major capacitat per a l'adaptació. En aquest segon tipus de xarxes, l'autor assenjala les relacions de reciprocitat com a molt més significatives que les relacions de poder. A través d'aquestes dues categories ideals, el concepte de "xarxes" permet una anàlisi dels territoris de producció capaç d'integrar factors interns al territori rural i els problemes i oportunitats externs al territori.

Nombrosos estudis empírics han demostrat que, en el present context de ràpids canvis i increment de la competència en els mercats globals, les empreses agroalimentàries més especialitzades, intensives en capital i bolcades cap als mercats globals, veuen reduïda la seva flexibilitat i per tant resulten més vulnerables que altres menys especialitzades (Buckwell 1997; Ploeg 1999). En aquest sentit, per al desenvolupament rural, que implica a petits establiments productius fràgils des d'una perspectiva financera, més interessants que les "economies d'escala" resultarien les "economies d'àmbit" (economies of scope, Saccomandi, 1998), ja que permeten una reducció de costos en l'optimització dels recursos productius a través de la diversificació del producte; i que són independents de l'escala de producció. La visió de xarxes de petits establiments que estableixen relacions diverses i generen una gran diversitat de productes sobre la base de cooperacions creuades i l'aprofitament de recursos comuns -com els paisatges i ecosistemes locals-, podria encaixar amb l'aplicació del concepte de "economies d'àmbit" als territoris rurals.

Dins de les xarxes horitzontals es donen importants heterogeneïtats, tant en la seva composició com en el paper que juga cada actor. Marsden i Smith (2005) identifiquen empíricament la importància d'actors clau dins de les mateixes, que denominen "emprenedors ecològics". El paper d'aquests actors és crucial en la construcció de xarxes de tipus horitzontal, en incorporar i mobilitzar nous actors; crear i sostenir les estructures; i innovar en el desenvolupament de nous vincles i espais d'interrelació entre els productors, els consumidors i altres actors d'interès en la construcció de xarxes alimentàries alternatives. Es ressalta de nou una perspectiva en la qual les xarxes de desenvolupament rural van més enllà del propi territori rural, però són els actors rurals els que han d'adquirir la capacitat d'establir relacions de confiança i cooperació amb altres actors al llarg de la cadena productiva, associats a l'ús i la identitat de l'espai rural.

Aquest enfocament articula la perspectiva de cadena productiva amb la de territori, en el que ha estat denominat un "enfocament de cadena productiva" en el desenvolupament rural (Marsden et al. 2000). Al seu torn, planteja que les xarxes horitzontals per al desenvolupament territorial no requereixen de relacions directes cara a cara; sinó que -i especialment a partir de l'expansió de les TIC- consisteixen essencialment en l'existència de "mapes cognitius compartits" com a representacions compartides del món. En aquest sentit, les xarxes són enteses com a estructures de comunicació que permeten la transmissió d'informació -en aquest cas, dels valors d'un territori rural concret- al llarg de llargues cadenes de relacions (Ventura et al. 2008). Aquests mateixos autors parlen de la xarxa (web) rural com un univers de xarxes socioeconòmiques que poden resultar operatives o no, en termes de desenvolupament rural sostenible, si la presència de xarxes ve acompanyada de coherència i de capital territorial.

Per Cloke i Goodwin (1992: 326) la coherència és "l'expressió espacial de maneres particulars de regulació i estratègies de socialització perseguides per blocs històricament i hegemònicament reconeguts, que dominen àrees específiques". La coherència emergeix de les pràctiques que es desenvolupen a l'interior dels grups socials, ja que aquests són una manera d'ordenar la realitat, mitjançant un conjunt específic de valors, regles de distribució i categories cognitives (Bourdieu 1988). Les xarxes requereixen generar la seva pròpia coherència interna -lligada a uns valors,

objectius, i mecanismes regulació i formes de diferenciació de l'exterior compartides per definir i establir una eficiència organitzacional, i en aquest sentit, les "economies de proximitat" resulten estratègiques. Si bé aquesta proximitat es pot entendre com espacialment estesa, ja que les xarxes vinculades a un territori no s'esgoten en el territori (Ventura et al. 2008). Al seu torn, la coherència pot estar basada precisament en el caràcter híbrid de les xarxes alimentàries en el territori, ja que sovint -i especialment en àrees rurals perifèriques i de marginalitat socioeconòmica econòmica- la interacció entre les xarxes de naturalesa alternativa i les xarxes convencionals resultarà imprescindible per al funcionament dels actors locals (Maye i Ilbery 2006).

El capital territorial, per la seva banda, seria l'estoc de recursos específics a un lloc concret, disponibles per a les persones que viuen i treballen en aquest territori. Aquests recursos poden ser materials i immaterials, i són susceptibles de ser mobilitzats en projectes concrets, ja siguin econòmics o no (Ventura et al. 2008). Aquest concepte suposa un espai de trobada, al voltant d'un territori concret, dels conceptes de capital social (Putnam 1993; Bourdieu 1988); els "béns de club" (Cornes and Sandler 1996) l'accés està restringit per la pertinença a una comunitat concreta vinculada amb un territori concret; i el capital simbòlic (Bourdieu 1988) assignat per l'observador extern a un territori, els béns i serveis que ofereix i les comunitats que l'habiten d'una o altra forma. Per Ventura et al. (2008), l'activitat agrària adquireix un paper central en la producció i reproducció del capital territorial, ja que els agricultors són l'agent principal en la gestió del territori, i les externalitats -materials i simbòliques- que genera aquesta gestió són una font important al respecte. I el capital territorial es posa en funcionament quan el nom d'un producte lligat a un territori es converteix en capital simbòlic, en generar reconeixement en el consum i voluntat de compra.

Aquests tres components de la "xarxa rural" -xarxes, coherència i capital territorial- resultaran determinants per a l'èxit en els processos de desenvolupament local; i al seu torn són el substrat dels processos d'innovació rural, ja siguin pel que fa a aspectes organitzatius, productius o comercials (Ventura et al. 2008). Les xarxes d'innovació rural poden ser enteses com a comunitats d'interessos i pràctiques compartits, que elaboren respostes davant problemes específics a través de processos estructurats d'aprenentatge (Wiskerke i Ploeg 2003). Els processos d'innovació serien difícils de comprendre si no existissin xarxes d'aprenentatge i intercanvi de coneixements en l'escala regional. I es donen en molt diferents casos, de vegades recolzats per l'administració i altres vegades tot i la pressió exercida per les administracions pel que fa al seguiment de línies predefinides de desenvolupament rural (Ploeg et al. 2000; López-Montero 2014).

Per a alguns autors, el procés d'innovacions depèn d'estructures especialitzades que articulen la investigació amb les empreses privades interessades a desenvolupar la innovació; i la seva difusió en el territori depèn de la presència de proveïdors d'aquesta innovació concreta, ja siguin públics o privats (Rogers, 1962; Hooker i Shanahan, 2012). Altres enfocaments afirmen la capacitat dels propis agricultors i elaboradors per desenvolupar innovacions per si mateixos, i especialment si estan integrats en xarxes horitzontals més àmplies, ja que les innovacions ocorren en una pluralitat de patrons de desenvolupament compostos per diferents fonts d'informació, coneixements i capacitats (Dosi 1988; Murdoch 2000; Ploeg i Rønting 2000). Aquest últim enfocament

està basat en les potencialitats d'un territori concret, i inclou efectes multiplicadors i de sinèrgia, com externalitats generades per l'existència de xarxes (Knickel i Rønting 2000).

4.6. Governança i sostenibilitat dels sistemes agroalimentaris

El concepte de governança alimentària ha rebut una extensa atenció a la literatura científica en els últims anys. No obstant això, resulta difícil trobar no ja una definició comunament acceptada, sinó simplement trobar definicions. Així, sembla que la governança fos un concepte de sentit comú, alhora que es pot entendre com un accidentat camp de batalla de cara a la legitimitat de molt diverses formes d'entendre els sistemes agroalimentaris des d'una perspectiva ètica o de justícia social i ecològica.

Probablement, la perspectiva que més atenció està rebent és la de la governança alimentària global (Duncan, 2015). En aquesta esfera parlem dels processos, però especialment dels mecanismes i institucions per a la governança alimentària, de cara a reduir els impactes negatius del sistema agroalimentari global, com ara la malnutrició,

La re-espacialització de les cadenes alimentàries pot ser entesa amb una "agenda de regionalització" que torna a posar l'accent productors primaris i obre importants oportunitats per a les petites i mitjanes empreses agroalimentàries en el medi rural. Aquesta agenda inclou un ampli conjunt d'accions per realitzar el potencial de les xarxes alimentàries alternatives des d'un enfocament territorial: crear i comercialitzar productes d'alt valor afegit com una estratègia d'innovació; enfortir les identitats locals, en diferents escales; millorar i enfortir la capacitat d'associació i creació de clústers horitzontals; desenvolupar la capacitat d'aprenentatge i intercanvi de coneixements; i promoure que altres empreses locals no agràries s'integrin i beneficiïn d'aquestes xarxes i processos (Maye i Ilbery 2006). En les següents línies intentarem il·lustrar, a través de la revisió de tres propostes diferents, com l'articulació entre les diferents institucions presents en un territori concret, incloent administració, societat civil i mercats, resultarà crucial en aquest procés (Renting i Wiskerke, 2010).

El model dels districtes industrials planteja en el seu origen una economia local caracteritzada amb un fort vincle amb el territori, la seva història i la seva cultura. A partir d'aquest vincle entre economia i territori, proposa els avantatges competitius que poden donar-se per a un grup ampli de petites empreses a través de l'especialització productiva d'un territori determinat. Aquests avantatges competitius vindrien vinculades no tant a les economies d'escala, sinó especialment a la cooperació horitzontal entre les empreses; a la generació d'un capital social vinculat als valors comuns i la identitat històrica lligada al territori; així com a la voluntat comuna de construir un projecte col·lectiu de desenvolupament local. La integració horitzontal i vertical d'empreses, construïda sobre la base de la cooperació (i no a la competència) al llarg de diferents baules de la cadena de valor del producte, abaratiria costos sobre la base de la racionalització de la cadena productiva i generaria processos constants d'innovació i transferències horitzontals de coneixement i treballadors especialitzats (Marshall, 1890).

El concepte ha estat reprès per diferents autors italians aplicat a la producció agroalimentària, com districtes rurals (Favia 1992; Berti 2005) o en el cas de l'agricultura ecològica, els "Bio-districtes". El concepte integra les produccions

primàries i secundàries del territori en una xarxa d'intercanvis de productes, coneixements i treball, vinculada amb els valors ecològics i socials i la segmentació ordenada de la cadena productiva en el territori sobre la base de l'especialització de les diferents unitats (Berti 2005). Per Becattini (2000) estaria caracteritzat per set elements: la subdivisió progressiva de certs processos productius; la formació de nexes entre les produccions especialitzades i els nuclis de necessitats en el consum local; la sedimentació d'institucions socials que assegurin la reproducció social i ecològica locals; la integració dinàmica dels sabers pràctics i tecno-científics en el procés productiu; la formació de figures de mediació entre els requeriments territorials d'especialització i versatilitat; la formació de sentiment de pertinença als diversos agregats productius entre els agents individuals de la producció social; i la mobilitat social i professional en l'entorn local.

El model dels districtes rurals pretén, mitjançant la coherència de la xarxa vinculada amb els valors comuns dels agents locals, la combinació d'economies d'escala -amb la concentració de recursos de diversa natura- i d'àmbit - mitjançant la diversificació de les produccions del territori optimitzant els recursos productius existents. L'articulació de la cadena productiva es trenca amb altres actors locals que necessàriament han d'estar implicats en el desenvolupament del districte, com ara els diferents nivells i sectors de l'Administració o el consum local. Aquesta articulació es construeix de forma paral·lela al sentiment de pertinença a un territori, i per tant vincula als habitants d'aquest territori amb la conservació dels recursos ecològics i culturals del mateix. Per tant, el model de districtes rurals suposa una proposta integral de desenvolupament territorial sostenible, que incorpora i amplia la perspectiva de cadena productiva (Ventura et al. 2008). Al seu torn, la seva perspectiva integral implica els tres actors clau -administració, societat civil i mercats- en el projecte de desenvolupament, constituint un exemple de nova governança alimentària.

Paulo Petersen (2013) va analitzar els processos d'innovació i desenvolupament territorial a la regió de Borborema (Brasil), basant-se l'emergència de noves institucions socials i polítiques basades en les xarxes locals d'innovació. En la seva anàlisi, el concepte de territori és un nínxol necessari per a la innovació local, la construcció d'actors polítics democràtics, i la incubació d'institucions per a la governança. El concepte de territori travessa el sectorial i permet trenar les experiències emergents d'innovació social -i productiva- amb espais de base d'interlocució davant les administracions, des d'una posició d'interès comú entre els diferents actors.

A partir de l'acoblament d'ambdós processos socials -innovació i construcció del subjecte polític col·lectiu- la innovació social es dispara, ja que d'una banda es crea un ambient -soci-material- favorable a la innovació; i de l'altra s'aconsegueix alliberar recursos públics o comuns, prèviament desaprofitats o desviats cap a accions no prioritàries. El procés es basa en la valorització i l'enfortiment del capital humà, social, institucional i ecològic dels territoris rurals, i en ell el territori apareix com un concepte vivencial, i per tant dialògic, multi-actor i transescalar. La dialèctica entre els processos materials i simbòlics que es donen en el territori, i la pròpia construcció del territori, permet una major eficiència en l'ús dels recursos i en el repartiment de la riquesa locals (Petersen, 2013).

En els últims anys observem un reconeixement generalitzat dels impactes negatius de la modernització agroalimentària -contaminació i degradació ecològica, salut alimentària, pèrdua de qualitat i diversitat en l'alimentació, i caiguda en les rendes i el nombre d'actius agraris) en els països postindustrials. Això ha generat, d'una banda, un increment espectacular quant al nombre i diversitat de xarxes alimentàries alternatives, alhora que s'observen importants xarxes de segon grau, articulant diverses xarxes locals o sectorials a escales més grans. D'altra banda, ha generat la implicació de sectors de les administracions públiques que prèviament havien jugat un paper marginal en les polítiques alimentàries, com ara les relacionades amb la sanitat, l'educació, el medi ambient i la planificació territorial. L'alimentació s'ha convertit en un "punt de trobada temàtica" integrador de diversos àmbits polítics, i per tant podem parlar d'un nou règim de governança alimentària (Renting i Wiskerke 2010).

Per a aquests autors, els canvis en els mecanismes de governança es poden observar en la redefinició de rols de les agències estatals, dels agents dels mercats i de les associacions de la societat civil. Aquests canvis pretenen promoure l'expansió de les xarxes alimentàries de productes locals i de qualitat, i l'accés de la població en general a aquests aliments. I s'expressen en dos processos generals que es repeteixen en diferents països. D'una banda, l'emergència de "estratègies alimentàries urbanes" integrades al voltant de certes ciutats i regions urbanes, que inclouen la planificació territorial per promoure l'agricultura urbana, la promoció del consum d'aliments locals i sostenibles en el petit comerç i restauració, o la introducció de continguts vinculats amb l'alimentació sostenible als currículum escolars. D'altra banda, la compra pública d'aliments amb criteris socials i ecològics en hospitals, centres educatius i altres espais de restauració col·lectiva mitjans per l'administració.

En tots dos casos, l'establiment de xarxes híbrides de distribució (recolzades, per exemple, en infraestructures híbrides de concentració de l'oferta en destinació) resulta clau per permetre l'accés d'àmplies capes de la població als productes locals, alhora que es preserven elements clau pel que fa al caràcter alternatiu i transformador de les xarxes alimentàries. Al seu torn, superar el tradicional enfocament sectorial en l'administració pública resulta un repte central, de cara a emprendre polítiques integrals. L'enfocament integral, de fet, ha d'incorporar també la creixent distribució multiescalar de competències entre diferents nivells de l'administració, per assolir nivells majors de resiliència i eficiència amb una gestió pública adaptada a les limitacions i potencialitats emergents en cada escala d'anàlisi (Renting i Wiskerke, 2010). Aquest enfocament trans-escalar construeix un nou significat del desenvolupament local, en incorporar nous processos de sinergia i qualitats emergents en les diferents escales d'anàlisi (Knickel i Rønting 2000).

A través d'aquests exemples de desenvolupament territorial es pot observar que les fronteres de "el local" es desdibuixen, fins convertir-se en un referent de significat capaç de rearticular les relacions entre diferents actors implicats en la cadena alimentària, dins i fora del propi territori. Els beneficis socials i ecològics considerats sovint com inherents a la categoria de "local" es desplacen cap a un espai referencial, en ser "el local" una categoria construïda socialment. La nova geografia de l'alimentació no s'ajusta per tant a escales fixes, i en el seu estudi s'han d'aplicar enfocaments d'investigació trans-escalar per escapar de "la trampa local". Aquest esforç implica incorporar les especificitats de cada territori; de cada cadena de valor, i



de la naturalesa dels actors implicats en la definició de "el local" (Brown i Purcell, 2005). I al seu torn incorporar les complexes interaccions entre el local i el global per plantejar noves preguntes i solucions adaptades a un Món en continu canvi.

5. Context

El contingut d'aquest capítol s'ha estructurat en tres apartats. En el primer es descriuen el context geogràfic i el medi físic de Collserola. En el segon s'aborda el context administratiu i demogràfic; i en el tercer apartat s'estudia el context socioeconòmic i ambiental del sistema alimentari de la zona d'influència del Parc Natural de la Serra de Collserola.

5.1 Context geogràfic i medi físic

La Serra de Collserola és una de les serres de la Serralada Litoral Catalana, i ocupa una superfície total de 11.000 ha. Compta amb una llargada de 17 km, i amb una amplada de 6 km. La serra s'estén entre els rius Besòs i [Llobregat](#), separant el pla de Barcelona de la depressió del Vallès, i culmina a 516,2 m d'[altitud](#), al cim del [Tibidabo](#). Al Sud, quan entra en contacte amb el Riu Llobregat, també ho fa amb el Parc Agrari del Baix Llobregat, zona de producció agrària de primer ordre, sobretot d'horta i fruita dolça, de gran importància per extensió, volum de producció i per ser històricament la zona d'abastiment d'hortalisses de la ciutat de Barcelona.

A Collserola actualment hi predomina el paisatge forestal, més sec i amb una major pendent en la vessant barcelonina, i amb valls més frondoses i de pendent més suau a la vessant vallesana. Pel que fa a les característiques físiques i climàtiques bàsiques rellevants des del punt de vista agropecuari, destaca el fet que la xarxa hidrogràfica de Collserola sigui de dimensions reduïdes. Tanmateix, l'ampli recobriment forestal i la impermeabilitat de la roca afavoreixen la retenció de l'aigua en el sòl, i l'escolament lent cap a les rieres. Tot plegat fa que hi hagi una important circulació subterrània que aflora en nombroses fonts. Destaca també que Collserola es trobi en plena àrea d'influència mediterrània, de manera que té un règim climàtic caracteritzat per hiverns suaus, estius secs i calorosos, una oscil·lació tèrmica anual moderada, i precipitacions estacionals en conjunt escasses i fortament irregulars. La mitjana de precipitacions anual dels últims 10 anys és de 526mm, amb dos períodes humits (tardor i primavera) i un intens eixut estival.

La diversitat topogràfica afecta especialment a la temperatura de l'aire i dona lloc a l'existència de microclimes. Aquests són conseqüència de diversos factors com ara la topografia del terreny, l'efecte termoregulator del mar, les variacions altitudinals, el grau d'insolació dels vessants i els diferents graus de recobriment vegetal, entre d'altres. Tot plegat fa que a l'hivern hi arribi a haver diferències de més de 10°C de temperatura entre un lloc i un altre de la serra. Destaca, finalment, que de maig a setembre la pèrdua hídrica per evaporació superi la precipitació, sobretot els mesos de juliol i agost, quan el risc d'incendi és màxim.

5.2 Context administratiu i demogràfic

Collserola gaudeix de protecció oficial des de 1953, però no va ser fins l'any 2010 que va ser declarada Parc Natural per part de la Generalitat de Catalunya. El Parc Natural de la Serra de Collserola (PNSC) compta amb una superfície de 8.259 ha, i compren territori de tres comarques (Barcelonès, Vallès Occidental i Baix Llobregat) i nou termes municipals: Barcelona, Cerdanyola del Vallès, Esplugues de Llobregat, Molins

de Rei, Montcada i Reixac, Papiol, Sant Cugat del Vallès, Sant Feliu de Llobregat i Sant Just Desvern.

El PNSC compta amb un òrgan gestor, el Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola, en el que estan representades la Diputació de Barcelona, la Generalitat de Catalunya i els ajuntaments dels nou municipis que tenen territori dins el parc. Actualment, està en marxa el procés d'elaboració i aprovació del nou Pla Especial de Collserola, l'instrument que permetrà al Consorci gestionar Collserola d'acord amb la seva condició actual de Parc Natural, i que substituirà l'obsolet Pla Especial d'Ordenació i Protecció del Medi Natural del Parc de Collserola (PEPCo), aprovat l'any 1987.

El PNSC es troba al bell mig de l'Àrea Metropolitana de Barcelona; consegüentment, està rodejat de municipis intensament urbanitzats i poblats. A continuació, per mitjà de la Taula 3, es presenta la població amb que compten els nou municipis que conformen el PN, la superfície que aporta al PN cadascun d'ells, i el percentatge que representa aquesta aportació respecte la superfície total del PN.

Taula 3. Població, superfície dins el PN i aportació en percentatge a la superfície total del PN dels nou municipis que el conformen.

Municipi	Població	Superfície dins el PNSC (ha)	Aportació a la superfície del PNSC (%)
Barcelona	1.608.746	1.698,13	20,47
Sant Cugat del Vallès	88.921	2.113,64	25,48
Cerdanyola del Vallès	57.543	1.447,76	17,45
Esplugues de Llobregat	45.733	69,15	0,83
Sant Feliu de Llobregat	44.086	603,63	7,28
Montcada i Reixac	34.802	373,53	4,50
Molins de Rei	23.359	1.049,51	12,65
Sant Just Desvern	16.927	442,77	5,34
El Papiol	4.075	496,97	6
TOTAL	1.924.192	8.295,09	100,00

Font: elaboració pròpia a partir d'Idescat (2016) i del Pla Agropecuari de la Serra de Collserola.

Les dades de la Taula 3 informen sobre la gran quantitat de població que viu dins la zona d'influència del PNSC, i donen una idea sobre un dels principals problemes que amenaça la conservació dels valors naturals de la serra: la hiperfreqüentació. Efectivament, al PN conviuen diferents tipus d'activitats, les quals es donen amb intensitats també diverses. D'entre aquestes, destaquen, per una banda, les econòmiques, com ara l'agricultura, la ramaderia o la restauració; i, per altra banda, les

lúdiques i esportives: senderisme, ciclisme, equitació, caça i recol·lecció de productes de temporada com ara bolets, espàrrecs, cargols, plantes aromàtiques, etc.

5.3 Context socioeconòmic i ambiental

Fins a mitjans del s. XX, l'agricultura i la ramaderia eren les principals activitats humanes que es realitzaven a la Serra de Collserola. El declivi de l'activitat agrària a la serra s'inicià, però, l'any 1883, amb l'aparició de la fil·loxera, que causà l'abandonament de la vinya, un dels principals cultius que hi havia hagut històricament a la Collserola, i per tant el que ha sofert una recessió més forta en els darrers 125 anys¹³.

El retrocés definitiu del sector primari es va donar a partir de la segona meitat del s. XX, com a conseqüència de les profundes transformacions socioeconòmiques, demogràfiques, culturals i territorials que es van produir arreu del país, i amb especial intensitat als municipis que actualment conformen l'Àrea Metropolitana de Barcelona i el Parc Natural de la Serra de Collserola (PNSC). Efectivament, a partir dels anys 1950 s'intensificà el procés de modernització agrària, que dugué a la desaparició del món rural tradicional català; tingué lloc la forta pujança del sector industrial, primer, i del terciari, després, amb la conseqüent proliferació en el territori metropolità de fàbriques, polígons i zones logístiques; s'accelerà també el procés urbanitzador, que es concretà en la construcció de nous barris i en l'ampliació de la xarxa viària; etc.

Al llarg dels últims 70 anys, el desenvolupament d'aquests processos ha comportat una transformació radical del context socioeconòmic i ambiental de l'àrea d'influència del PNSC, el qual ha passat de definir-se a partir dels paràmetres que caracteritzen les societats rurals tradicionals a fer-ho en base als elements que conformen les societats post-industrials contemporànies de les regions metropolitanes del sud d'Europa. Així doncs, per analitzar la situació del sistema alimentari de l'àmbit d'influència del PNSC cal tenir molt present que Collserola es troba al bell mig de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, i que l'AMB constitueix una de les regions metropolitanes més grans d'Europa¹⁴.

A l'AMB, el sector econòmic que més població ocupa és el del serveis (85,65% del total de població activa), seguit de la indústria (9,89%), la construcció (4,37%) i l'agricultura (0,06%)¹⁵. Els grans sectors econòmics queden ordenats de la mateixa manera si es té en compte la seva aportació al Valor Afegit Brut (VAB) de l'AMB: el sector serveis

13 Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola (2013). *Pla Agropecuari del Parc Natural de la Serra de Collserola*. [En línia] <http://bit.ly/2n6SdAf>

14 Eurostat (2012). *Eurostat: metropolitan regions*.

15 AMB (2016). [En línia] https://iermbdb.uab.cat/index?ap=0&id_ind=1913&id_cat=303

aporta el 85,2% del VAB total, la indústria aporta el 10,9%, la construcció el 7,7%, i l'agricultura un escàs 0,1%¹⁶.

Considerat en el seu conjunt, però, el sector agroalimentari juga un paper important en la dimensió econòmica de l'AMB ja que, si bé l'activitat agrària a l'AMB és molt minsa, la indústria agroalimentària té un valor moderat, i el comerç alimentari i l'hostaleria presenten nivells molt alts d'activitat econòmica i d'ocupació. Així, el sector agroalimentari de l'AMB genera 5.479 M€ de VAB (xifra que representa el 38% del VAB del sector agroalimentari català), implica a 53.629 activitats econòmiques (35% de les explotacions, empreses i indústries alimentàries de Catalunya) i ocupa a 236.840 persones (58% de les persones ocupades al sector agroalimentari català)¹⁷.

Els canvis socioeconòmics cabdals que ha patit l'àmbit d'influència de Collserola en els últims 70 anys han quedat reflectits en el també radical canvi que ha experimentat el medi ambient i el paisatge de l'AMB: entre els anys 1956 i 2009, el sòl urbà va passar d'ocupar el 15% de la superfície total a ocupar el 48% del sòl; i els espais agrícoles van passar d'ocupar el 70% del sòl a ocupar tan sols el 9% del total¹⁸. Aquestes transformacions, a les que cal sumar els efectes de la industrialització de l'agricultura i de l'expansió dels boscos sobre els espais agraris en desús o abandonats, han comportat la degradació del paisatge en mosaic típic de les regions mediterrànies¹⁹. El resultat ha estat una uniformització alarmant del paisatge dels espais lliures metropolitans, amb la conseqüent pèrdua de biodiversitat associada, processos dels que Collserola no ha quedat al marge malgrat la seva protecció.

16 AMB (2015). [En línia] https://iermbdb.uab.cat/index?ap=0&id_ind=1935&id_cat=301

17 Institut Cerdà (2017). *La dimensió econòmica del sistema alimentari a l'àrea metropolitana de Barcelona. Abast, reptes i oportunitats*. [En línia] <http://bit.ly/2yJtpbx>

18 Giocoli, A. (2016). *L'activitat agrària a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: reptes i oportunitats pel planejament urbanístic des d'una visió agroecològica*. [En línia] <http://bit.ly/2y9h3WD>

19 Tello, E. (2013). *La transformació històrica del paisatge entre l'economia, l'ecologia i la història: podem posar a prova la hipòtesi de Margalef?* [En línia] <http://bit.ly/2x4Txf1>

15. Bibliografia

- Ajuntament de Sant Cugat (2016). *Pla Estratègic Comercial 2016-2019*.
- Allen, P., 2010. Realizing justice in local food systems. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society.*, P. 1–14
- AMB (2015). *Avanç de Pla especial de protecció del medi natural i del paisatge del Parc Natural de la Serra de Collserola*. [En línia]: <http://bit.ly/2iSaZil>
- Binimelis, R., Descombes, C.A. (2010). *Comercialització en circuits curts. Identificació i tipologia*. Escola Agrària de Manresa i Verloc.
- Bloom, D, 2009. *Conceptualizing “hybrid” food networks: engaging conventional food system infrastructure to build Local Food Systems*. Master of Science in Rural Sociology Thesis. The Pennsylvania State University
- Bonfil Batalla, G. (1982). *El etnodesarrollo: sus premisas jurídicas, políticas y de organización*. A Bonfil Batalla, G. i Rojas Aravena, F. *América Latina, etnodesarrollo y etnocidio*. FLACSO. [En línia]: <http://bit.ly/15UPzW4>
- Born, B. y M. Purcell, 2006. Avoiding the Local Trap: Scale and Food Systems in Planning Research. *Journal of Planning Education and Research*, 26. p. 195-207.
- Bowen, S y K De Master, 2011. New rural livelihoods or museums of production? Quality food initiatives in practice. *Journal of Rural Studies*, 27. p. 73-82.
- Bowen, S, 2010. Embedding Local Places in Global Spaces: Geographical Indications as a Territorial Development Strategy. *Rural Sociology*, 75,2. Pp: 209-243
- Callon, M. 1986. “Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay”. In: *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* ed. J. Law. Routledge & Kegan Paul, London.
- Centre d’Estudis d’Opinió (2010). *Baròmetre 2009 de Percepció i Consum dels Aliments Ecològics*. Programa de foment de la producció agroalimentària ecològica 2015. [En línia]: <http://bit.ly/2xaijiC>

- Centre d'Estudis d'Opinió (2015). *Baròmetre 2015 de Percepció i Consum dels Aliments Ecològics. Programa de foment de la producció agroalimentària ecològica 2015*. [En línia]: <<http://bit.ly/1S7Vprz>>
- Clarke N., P. Cloke, C. Barnett y A. Malpass, 2008. The spaces and ethics of organic food. *Journal of Rural Studies*, 24. p. 219–230
- Congost, R (2005). *La masia catalana: Evolució, arquitectura i restauració*. Brau Edicions.
- Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola (2012). *El tomàquet Mandó de Collserola. Una varietat històrica i tradicional de la Serra*. Exposició Itinerant «Conreus i pastures a Collserola».
- Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola (2013). *Pla Agropecuari del Parc Natural de la Serra de Collserola*. [En línia]: <http://bit.ly/2n6SdAf>
- Consorci del Parc Natural de la Serra de Collserola (2016). *Memòria de gestió*. [En línia]: <http://bit.ly/2zBYBd2>
- Dalgaard, T., N. Hutchings y J. Porter 2003. Agroecology, scaling and interdisciplinarity. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 100. Pp. 39-51.
- Darnhofer, I., 2014. S. Contributing to a Transition to Sustainability of Agri-Food Systems: Potentials and Pitfalls for Organic Farming. In Bellon, S. and Penvern (eds.), *Organic Farming, Prototype for Sustainable Agricultures*. Springer Science. p. 439-452.
- De Wit, J. y H. Verhoog, 2007. Organic values and the conventionalization of organic agriculture. *NJAS-Wageningen Journal of Life Sciences*, 54. p. 449–462
- DeLind L. y J. Bingen, 2008. Place and civic culture: re-thinking the context for local agriculture. *Journal of Agriculture and Environmental Ethics*, 21. p. 127–151
- Departament d'Empresa i Ocupació (2016). *Sector quotidià en règim d'autoservei. Anuari 2015*. [En línia] <<http://bit.ly/2cl4WPD>>
- Diputació de Barcelona (1995). *Parc Metropolità de Collserola. Inventari-Catàleg dels edificis d'interès arquitectònic del Parc Metropolità de Collserola*. [En línia]: <http://bit.ly/2ywfqGd>

- Duncan, J., 2015. Greening global food governance. *Canadian Food Studies*, 2, 2, p. 335–344
- Duram, L. y L. Oberholtzer, 2010. A geographic approach to place and natural resource use in local food systems. *Renewable Agriculture and Food Systems*.
- Edwards-Jones, G., Ll Milà i Canals, N. Hounsome, M. Truninger, G. Koerber, B. Hounsome, P. Cross, E.H. York, A. Hospido, K. Plassmann, I.M. Harris, R.T. Edwards, G.A.S. Day, A.D. Tomos, S.J. Cowell y D.L. Jones, 2008. Testing the assertion that 'local food is best': the challenges of an evidence-based approach. *Trends in Food Science & Technology*, 19. p. 265-274
- Eurostat (2012). *Eurostat: metropolitan regions*.
- Feagan, R., 2007. The place of food: mapping out the 'local' in local food systems. *Progress in Human Geography*, 31,1. p. 23–42
- Feenstra, G., 2002. Creating space for sustainable food systems: Lessons from the field. *Agriculture and Human Values*, 19. p. 99–106
- Fernàndez, A. i Miró, I. (2016). *L'Economia Social i Solidària a Barcelona*.
- Flores, G., Homs, P. i Martín, A. (2017). *El canvi d'escala: un revulsiu per a la sostenibilitat del cooperativisme agroecològic?* [En línia]: <http://bit.ly/2yqLdqF>
- Freedman, D.A. y K.D. Bess, 2011. Food Systems Change and the Environment: Local and Global Connections. *American Journal of Community Psychology*, 47. p. 397–409
- Friedmann, H., 2007. Scaling up: Bringing public institutions and food service corporations into the project for a local, sustainable food system in Ontario. *Agriculture and Human Values*, 24. p. 389–398.
- Generalitat de Catalunya (2016). *Informe anual de la indústria a Catalunya, 2015*. [En línia]: <http://bit.ly/2guqPyQ>
- Giocoli, A. (2016). *L'activitat agrària a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: reptes i oportunitats pel planejament urbanístic des d'una visió agroecològica*. [En línia]: <http://bit.ly/2y9h3WD>

- Goldberger, 2011. Conventionalization, civic engagement, and the sustainability of organic agriculture. *Journal of Rural Studies*, 27. p. 288-296
- González de Molina, M. y V.M. Toledo, 2014. *The Social Metabolism. A Socio-Ecological Theory of Historical Change*. Bern: Springer.
- Gonzalez de Molina, M., 2013. Agroecology and Politics. How To Get Sustainability? About the Necessity for a Political Agroecology, *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37,1. p. 45-59
- Goodman, D, 2004. Rural Europe redux? Reflections on alternative agro-food networks and paradigm change. *Sociologia Ruralis* 44. p. 3-16
- Goodman, D., 2009. *Place and Space in Alternative Food Networks: Connecting Production and Consumption*. Working paper #21; Environment, Politics and Development Working Paper Series. Department of Geography, King's College London.
- Guàrdia, M. i Oyón, J.L. (2017). *Los mercados públicos en la ciudad contemporánea. El caso de Barcelona*. Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales. Universidad de Barcelona, Vol. XII, nº 744, 25 de agosto de 2007. [En línea]: <http://www.ub.es/geocrit/b3w-744.htm>
- Harvey, D., 2014. *Diecisiete contradicciones del capital y el fin del capitalismo*. Madrid: Traficantes de Sueños-IAEN
- Hinrichs, C.C., 2000. Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market. *Journal of Rural Studies*, 16. p. 295-303
- Hinrichs, C.C., 2003. The practice and politics of food system localization. *Journal of Rural Studies*, 19. p. 33-45
- Holloway L, R Cox, L Venn, M Kneafsey, E Dowler y H Tuomainenet al., 2007 Managing sustainable farmed landscape through 'alternative' food networks: a case study from Italy. *The Geographical Journal*, 172,3. Pp. 219-229.
- Holt-Giménez, E. y M.A. Altieri, 2013. Agroecology, Food Sovereignty, and the New Green Revolution. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37,1. p. 90-

- Ilbery, B. y D. Maye. 2005. Alternative (shorter) food supply chains and specialist livestock products in the Scottish-English borders. *Environment and Planning A*, 37. Pp. 823-844.
- Institut Cerdà (2017). *La dimensió econòmica del sistema alimentari a l'àrea metropolitana de Barcelona. Abast, reptes i oportunitats*. [En línia]: <http://bit.ly/2yJtpbx>
- Kloppenborg, J., S. Lezberg, K. De Master, G.W. Stevenson y J. Hendrickson, 2000. Tasting food, tasting sustainability: defining the attributes of an Alternative Food System with competent, ordinary people. *Human Organization*, 59, 2. p. 177-186.
- Levidow, L., M. Pimbert y G. Vanloqueren, 2014. Agroecological Research: Conforming—or Transforming the Dominant Agro-Food Regime?, *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 38. p. 1127-1155
- Llerena, G. i Espinet, M. (2017). Agroecología Escolar. [En línia]: <http://bit.ly/2A7gmPa>
- López Moreno, I, 2014. *Labelling the origin of food products: Towards sustainable territorial development?* PhD Thesis. Wageningen: Wageningen University.
- López, D. (2012). *Hacia un modelo europeo de Extensión Rural Agroecológica. Praxis participativas para la Transición Agroecológica*. Treball de Tesi pel Doctorat d'Agroecologia de la UNIA. [En línia]: <http://bit.ly/1J0rE93>
- López, D. et al. (2015). *La Dinamització Local Agroecològica*. Elements d'innovació i estratègia, 8. Diputació de Barcelona. [En línia]: www1.diba.cat/uliep/pdf/55064.pdf
- López, D. i Guzmán, G. I. (2013). *Metodologies participativas para la transición agroecológica*. Cuadernos técnicos SEAE – Serie: agroecología y ecología agraria.
- Macias, T., 2008. Working Toward a Just, Equitable, and Local Food System: The Social Impact of Community-Based Agriculture. *Social Science Quarterly*, 89, 5. p. 1086-1101.

- Marsden, T y Sonnino, 2008: Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK. *Journal of Rural Studies*, 24. Pp. 422-431.
- Marsden, T, J Banks y G Bristow, 2000. Food Supply Chain Approaches: Exploring their Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 40,4. Pp. 424-438.
- Marsden, T.K. y R. Sonnino, 2012. Human health and wellbeing and the sustainability of urban–regional food systems Marsden and Sonnino. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 4. p. 427–430
- Mauleón (2010). *Mercados de agricultores en España: diagnostico y propuestas de actuación*. Documentos de trabajo 2010-5. [En línia]: <<http://bit.ly/29ZLTep>>
- Maye D y B Ilbery 2006: Regional Economies of Local Food Production: Tracing Food Chain Links Between 'Specialist' Producers and Intermediaries in the Scottish_English Borders. *European Urban and Regional Studies* 13,4. Pp. 337-354.
- Metcalf, S.S. y M.J. Widener, 2011. Growing Buffalo's capacity for local food: A systems framework for sustainable agriculture. *Applied Geography*, 31. p. 1242-1251
- Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente (2015). *Caracterización de la comercialización y distribución de productos ecológicos a través de los canales de venta especializados*.
- Monllor, N. (2010). *Explorant la jove pagesia: camins, pràctiques i actituds en el marc d'un nou paradigma agrosocial*. Tesi doctoral de la Universitat de Girona. Treball inèdit. [En línia]: <http://bit.ly/1EelCtx>
- Moschitz, H., 2008. Knowing food – a privilege for the concerned consumer? A research programme on organic urban-rural relationships. Comunicació presentada en la *Summer School of the European Society of Rural Sociology (ESRS)*.
- Murdoch, J, 2000. Networks - a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, 16. Pp. 407-419.
- Observatori del Treball i Model Productiu (2017). *Informe anual del sector del comerç detallista a Catalunya. Any 2016*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

- Ostrom, E., 2011. *El gobierno de los bienes comunes*. México DF: Fondo de Cultura Económica.
- Padel S., K. Zander, K. Gössinger, 2010. 'Regional production' and 'Fairness' in organic farming: Evidence from a CORE Organic project. Proceedings of the *9th IFSA Symposium*, held 4-7 July 2010, Vienna (Austria), p. 1793–1802
- Petersen P., E.M. Mussoi y F Dal Soglio, 2013. Institutionalization of the Agroecological Approach in Brazil: Advances and Challenges. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37,1. p. 103-114
- Petersen, P., 2013. *Hidden Treasures. Reconnecting Culture and Nature in rural development dynamics – a case from Brazilian semiarid region*. Inédito.
- Ploeg JD, H Renting, G Brunori, K Knickel, J Mannion, T Marsden, K de Roest, E Sevilla-Guzmán, F Ventura, 2000. Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40, 4. Pp. 391-408.
- Ploeg, J.D. van der (2010). *Nuevos campesinos. Campesinos e imperios alimentarios*. Barcelona: Icaria.
- Rezero. Fundació de prevenció de residus i consum (2017). *No m'emboliquis. Guia de consum conscient a l'Eixample*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Santos, B.S., 2006. *El milenio huérfano. Ensayos para una nueva cultura política*. Madrid: Trotta.
- Selfa, T. y J. Qazi, 2005. Place, taste, or face-to-face? Understanding producer–consumer networks in “local” food systems in Washington State. *Agriculture and Human Values*, 22. p. 451–464.
- Sevilla, E. i González de Molina, M. (1995). *El concepto de transición en el pensamiento marxista: reflexiones desde la Agroecología*. Materiales para el Curso de Posgrado en Agroecología y Desarrollo Rural Sostenible. UNIA. [En línea]: <http://bit.ly/1EeNlK>
- Sevilla, E. i Soler, M. (2010). *Del desarrollo rural a la Agroecología. Hacia un cambio de paradigma*. Documentación Social (155). [En línea]: <http://bit.ly/1KN00i8>

- Seyfang, G., 2006. Sustainable consumption, the new economics and community currencies: Developing new institutions for environmental governance, *Regional Studies*, 40,7. p. 781-791
- Seyfang, G., 2007. Growing sustainable consumption communities. The case of local organic food networks. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27, 3-4. p. 120-134.
- Tello, E. (2013). *La transformació històrica del paisatge entre l'economia, l'ecologia i la història: podem posar a prova la hipòtesi de Margalef?* [En línia]: <http://bit.ly/2x4Txf1v>
- Ventura F, G Brunori, P Milone y G Berti, 2008. The Rural Web: A Synthesis. En JD Ploeg y T Marsden: *Unfolding webs, The Dynamics of Regional Rural Development*. Assen: Van Gorcum.
- Watts, D.C.H., B Ilbery y D. Maye, 2005. Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in Human Geography*, 29, 1. p. 22-40.
- Wezel, A., H. Brives, M. Casagrande, C. Clément, A. Dufour y P. Vandenbroucke, 2015. Agroecology-Territories: Places for Sustainable Agricultural and Food Systems and Biodiversity Conservation, *Agroecology and Sustainable Food Systems*. *Agroecology and Sustainable Food Systems*.
- Whatmore, S. and L. Thorne. 1997. "Nourishing Networks: Alternative geographies of food." Pp. 287-304 in *Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*, edited by Goodman, D. and M. Watts. London: Routledge
- Winter, M., 2003. Embeddedness, the new food economy and defensive localism. *Journal of Rural Studies*, 19. p. 23–32